

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра політичних наук

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

«Мирний процес Карабахського конфлікту»

Виконав:
студент IV курсу, групи П–41
денної форми навчання
Спеціальність: Політологія
Німчук М.В
Керівник:
Геник М.А
Рецензент:

Національна шкала: _____
Університетська шкала: _____
Оцінка ECTS: _____

Члени комісії:	_____	_____
	(підпис)	(прізвище та ініціали)
	_____	_____
	(підпис)	(прізвище та ініціали)
	_____	_____
	(підпис)	(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історико-політичні передумова та генеза Карабахського конфлікту.....	7
1.1. Теоретико-методологічні аспекти дослідження мирного процесу.....	7
1.2. Історичне коріння конфлікту	8
1.3. Ескалація напруженості в період розпаду СРСР та Перша Карабахська війна (1988-1994 рр.).....	17
1.4. Бішкекський протокол 1994 року: досягнення режиму припинення вогню та фіксація статус-кво	23
РОЗДІЛ 2. Інституалізація переговорного процесу та діяльність Мінської групи ОБСЄ (1994-2020 рр.)	28
2.1. Формування Мінської групи ОБСЄ: мандат, структура та базові принципи діяльності	28
2.2. Ключові мирні ініціативи та формати врегулювання	31
2.3. Геополітичний вимір конфлікту: інтереси та вплив зовнішніх факторів	36
РОЗДІЛ 3. Трансформація конфлікту та зміна формату мирного врегулювання.....	41
3.1. Друга Карабахська війна (осінь 2020 р.) та злам статус-кво	41
3.2. Військово-політичні події 2023 року: відновлення суверенітету Азербайджану над регіоном та наслідки для вірменського населення	48
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61

ВСТУП

Актуальність дослідження. Під час даного дослідження необхідно глибоко осмислити причини та перебіг цього протистояння. Адже це один із найскладніших етнополітичних конфліктів на пострадянському просторі. Південний Кавказ може здаватися географічно віддаленим. Проте його процеси тісно переплітаються з українськими реаліями. Народи Закавказзя та України мають близькі культурні й ментальні зв'язки. Зараз в Україні існують великі вірменська та азербайджанська діаспори, які сформувалися внаслідок різних хвиль міграції. Сьогодні триває повномасштабна війна Росії проти України, а мільйони українців на власному досвіді відчули трагедію вимушеного переселення. Тому історія біженців з Нагірного Карабаху набуває для нас нового, емпатичного виміру. Сучасні спалахи конфлікту в Карабаху гостро резонують в українському суспільстві.

Представники обох діаспор в Україні мають різні погляди на цей конфлікт. Вони нерідко вдаються до взаємної демонізації. Водночас ми бачимо унікальний соціальний феномен. Обидві групи ненавидять російський імперіалізм. Вони люблять Україну та вважають її своїм домом. Це стало можливим і завдяки виваженій позиції нашої держави. Україна намагалася уникати різких кроків, щоб не відштовхнути жодну зі сторін. Незважаючи на це, у вітчизняній науці існує суттєва прогалина. Тема Карабахського конфлікту залишається майже не вивченою, є гострий дефіцит літератури українською мовою. Поінформованість суспільства недостатня та часто спирається на упереджені джерела.

Отже, дослідження цього мирного процесу є нагальною потребою. Наша робота покликана заповнити прогалину в українській історіографії. Вона сприятиме об'єктивному розумінню природи конфліктів. Ми також зможемо краще оцінити роль міжнародних посередників. Здобуті результати допоможуть сформувати український погляд на події на Кавказі. Це має велике значення для пошуку шляхів повоєнного врегулювання та безпеки у Східній Європі.

Об'єктом дослідження є система міжнародних і регіональних відносин, а також політико-дипломатичні процеси, пов'язані з виникненням, ескалацією та спробами врегулювання конфлікту в Нагірному Карабаху.

Предметом дослідження є еволюція мирного процесу Карабахського конфлікту, причини його тривалої стагнації та вплив останніх ескалацій на перспективи остаточного врегулювання.

Метою курсової роботи є всебічне дослідження політико-дипломатичного врегулювання (мирного процесу) Карабахського конфлікту, що передбачає аналіз витоків протистояння, етапів його ескалації та впливу мирних ініціатив на систему міжнародної безпеки і долі мирного населення.

Для досягнення вказаної в роботі мети передбачено вирішити наступні **завдання**:

- дослідити історичне коріння та політичні передумови виникнення Карабахського конфлікту;
- проаналізувати ескалацію конфлікту під час розпаду СРСР, перебіг Першої Карабахської війни та роль Бішкекського протоколу 1994 р. у фіксації статус-кво;
- охарактеризувати діяльність Мінської групи ОБСЄ та основні формати й ініціативи мирного врегулювання, що застосовувалися у 1994-2020 рр.;
- проаналізувати інтереси та роль зовнішніх акторів у процесі мирного врегулювання;
- розкрити причини трансформації конфлікту та зламу багаторічного статус-кво внаслідок Другої Карабахської війни восени 2020 р.;
- оцінити вплив подій 2023 р. на відновлення суверенітету Азербайджану над регіоном та їхні наслідки для вірменського населення.

Методи та методологія дослідження. Методологічну основу дипломної роботи становлять загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності та всебічності, які забезпечують наукову достовірність і глибину аналізу. Для

дослідження використано такі методи: синтетичний, системний, логічний, історичний, проблемно-хронологічний, порівняльний та дедуктивний.

Принцип історизму дає змогу розглядати мирний процес у широкому контексті. Він охоплює етнополітичні процеси на Південному Кавказі від розпаду СРСР до сьогодення. Це дозволяє простежити етапи переговорів та зміну позицій сторін у різні історичні періоди. *Принцип об'єктивності* допомагає уникнути упереджених трактувань. Такі упередження часто формуються національними наративами сторін або пропагандою інших держав. Завдяки цьому еволюція врегулювання подається як багатовимірний геополітичний процес. Дослідження спирається виключно на факти та міжнародно-правові документи. *Принцип всебічності* сприяє комплексному вивченню конфлікту. Проблема розглядається у військово-політичному вимірі, зокрема через діяльність міжнародних інституцій та зміну статус-кво. Також обов'язково враховуються соціально-гуманітарні наслідки для населення регіону.

Синтетичний та системний методи допомогли інтегрувати різноманітну інформацію. Було опрацьовано історичні джерела, дипломатичні документи, звіти ОБСЄ та політологічні дослідження. Усе це об'єднано в цілісну систему знань про динаміку переговорного процесу. *Історичний і логічний методи* забезпечили послідовне висвітлення подій. Вони допомогли описати етапи ескалації та еволюцію мирних ініціатив. Також це дозволило осмислити причини стагнації дипломатії та наслідки зламу статус-кво у 2020-2023 рр. *Проблемно-хронологічний метод* дозволив структурувати роботу за ключовими віхами. Аналіз охоплює події від історичних витоків до сучасних військово-політичних трансформацій. При цьому чітко зберігається історична послідовність. *Порівняльний метод* став корисним для зіставлення інтересів зовнішніх геополітичних акторів. Він також застосовувався для аналізу різних форматів врегулювання та позицій держав-співголів Мінської групи ОБСЄ. *Метод дедукції* дозволив узагальнити історичні факти та перебіг мирних ініціатив. На цій основі було зроблено обґрунтовані висновки. Вони пояснюють причини

кризи традиційних дипломатичних механізмів та формування нової безпекової реальності в Закавказзі.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на два-три параграфи, висновків, списку використаних джерел. Основний зміст роботи викладено на 60 сторінках друкованого тексту. Загальний обсяг роботи - 69 сторінок. Дослідження містить 94 джерел.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВА ТА ГЕНЕЗА КАРАБАХСЬКОГО КОНФЛІКТУ

1.1. Теоретико-методологічні аспекти дослідження мирного процесу.

Теоретико-методологічну основу дослідження мирного процесу Карабахського конфлікту становить комплексний підхід, що поєднує принципи історизму, об'єктивності та системності. Центральне місце в роботі посідає теорія «заморожених конфліктів», яка дозволяє розглядати карабаське протистояння як тривалий процес, у якому відсутність остаточного мирного договору супроводжується збереженням високого конфліктного потенціалу [28].

Методологічно робота ґрунтується на синтезі загальнонаукових і спеціальних методів. Провідним є історичний метод, що дає змогу простежити еволюцію мирного процесу від Бішкекського протоколу 1994 року до подій 2020–2023 років. Проблемно-хронологічний метод застосовується для структурування етапів переговорного процесу та військово-політичних трансформацій [13]. Порівняльний метод використовується для зіставлення інтересів зовнішніх акторів та різних форматів врегулювання (Мінська група ОБСЄ, тристоронній формат, Брюссельський процес) [3].

Важливим теоретичним підґрунтям дослідження є концепція етнополітичної мобілізації та роль колективної пам'яті в затяжних конфліктах. Карабаський конфлікт слугує класичним прикладом того, як історичні травми (Сумгаїт, Ходжали, події 1915–1920-х рр.) стають інструментом конструювання національних наративів і перешкоджають компромісам [11].

Особливу увагу в роботі приділено геополітичному виміру конфлікту. Теорія «керованої нестабільності» пояснює стратегію Росії щодо збереження контрольованого конфлікту на Південному Кавказі з метою утримання регіонального впливу. Водночас аналізується роль Туреччини як держави, що активно підтримувала силовий сценарій Азербайджану, керуючись концептом «одна нація – дві держави» [5].

Методологія дослідження також включає аналіз офіційних документів, резолюцій міжнародних організацій та заяв сторін конфлікту. Це дозволяє

поєднати правовий і політичний підходи до вивчення мирного процесу. Зокрема, важливим є дослідження трансформації статус-кво після Другої карабаської війни та подій 2023 року, коли традиційні багатосторонні формати поступилися регіональним механізмам [2], [6].

Використання системного методу дало можливість розглянути Карабаський конфлікт не як ізольоване явище, а як частину ширшого процесу переформатування пострадянського простору та зміни регіонального балансу сил. Особливо актуальним є порівняння карабаського кейсу з іншими «замороженими конфліктами» на пострадянському просторі, що дозволяє виявити спільні закономірності та відмінності [4].

Об'єктивність дослідження забезпечується критичним ставленням до джерел обох сторін конфлікту та пріоритетом міжнародно-правових документів і звітів незалежних організацій. Це дозволяє уникнути впливу національних наративів і представити динаміку мирного процесу як багатовимірний геополітичний феномен [1], [7].

Таким чином, поєднання теоретичних концепцій «заморожених конфліктів», етнополітичної мобілізації та геополітичного аналізу з комплексом історичних і порівняльних методів створює надійну методологічну базу для всебічного вивчення еволюції мирного процесу Карабахського конфлікту.

1.2. Історичне коріння конфлікту.

Розуміння історичного підґрунтя Карабаського конфлікту вимагає звернення до процесів етногенезу на Південному Кавказі. Регіон століттями залишався своєрідним транзитним коридором на перетині східної та західної цивілізацій. Як наслідок, тут склалася настільки складна демографічна й культурна картина, що саме вона досі слугує ключовим інструментом у побудові взаємовиключних історіографічних концепцій конфліктуючих сторін.

Закладення місцевого етнічного субстрату відносять ще до епохи існування Урарту (І тис. до н.е.). Після занепаду цієї держави землі сучасного Нагірного Карабаху перетворилися на зону постійного перетину інтересів різних політичних утворень. Якщо спиратися на свідчення античної географії, зокрема

праці Страбона та Плінія Старшого, то гірська частина краю (Арцах) з II ст. до н.е. і аж до кінця IV ст. н.е. стабільно фіксується як одна з провінцій Великої Вірменії [7, с. 125].

При цьому східні, більш рівнинні території тяжіли до Кавказької Албанії. Це було поліетнічне об'єднання. Воно мало визначальний вплив на етногенез сучасних азербайджанців. Ключовий злам відбувся у 387 р. Тоді Римська імперія та Сасанідський Іран поділили між собою Велику Вірменію. Провінції Арцах та Утік опинилися під адміністративним управлінням Кавказької Албанії. Вона, у свою чергу, була васалом персів. Фактично саме з цього територіального поділу зароджується одна з головних ліній сучасних суперечок [53, с. 23].

У VII-VIII ст. геополітична ситуація знову кардинально змінилася через масштабну арабську експансію. Південний Кавказ увійшов до складу Арабського халіфату, що запустило незворотний процес ісламізації мешканців рівнин та частини албанських племен. Однак населення гірського Арцаху (Карабаху) залишилося вірним християнству. Саме ця релігійна відстороненість від рівнини стала тим фактором, що забезпечив подальшу культурну консолідацію горян із вірменським етносом.

Етнодемографічний ландшафт регіону зазнав докорінних трансформацій під час масштабних міграцій огузьких племен (сельджуків) у XI-XII ст., а згодом - внаслідок монгольських завоювань XIII ст. Тюркські кочівники поступово витісняли або асимілювали частину місцевого населення рівнин та передгір'їв. Показово, що саме в епоху пізнього середньовіччя в джерелах остаточно закріплюється топонім «Карабах» - ймовірно, тюрксько-перська конструкція, яку перекладають як «Чорний сад» [12, с. 160].

У XV столітті Нагірний Карабах переходить під сюзеренітет туркоманських держав Кара-Коюнлу та Ак-Коюнлу, а потім до складу Сефевідської держави. Тут утворюється Карабахське беглербекство. У період Сефевідів вірменські правителі Нагірного Карабаху зберігали свою автономію [47, с. 93].

У 1747 році в Рівнинному Карабаху було створено Карабахське ханство, яке невдовзі встановило владу над Нагірним Карабахом. Проте в горах, попри беззаперечне домінування тюркських, туркоманських, а пізніше й сефевідських правителів у макрорегіоні, продовжували існувати напівавтономні християнські князівства - Хамса («П'ять мелікств»). Аж до XVIII ст. ці мелікства, визнаючи зверхність перських шахів, функціонували як потужні осередки вірменської політичної та культурної ідентичності [25, с. 412].

Власне, ці сюжети античності та середньовіччя сьогодні перестали бути просто історією, вони перетворилися на зручний матеріал для конструювання взаємовиключних національних міфів. Доводячи своє «історичне право» на територію, кожна зі сторін спирається на цей ранній етногенез як на головний аргумент у боротьбі за відновлення справедливості.

Новим і, мабуть, найбільш фатальним етапом стало просування Російської імперії на Південний Кавказ у першій третині XIX ст. Серія російсько-перських війн завершилася Гюлістанським (1813 р.) та Туркманчайським (1828 р.) мирними договорами, які юридично зафіксували перехід регіону під контроль Петербурга. Карабаське ханство ліквідували вже у 1822 р., замінивши його прямим імперським управлінням [26, с. 185]. Після цих подій починає проглядатися коріння сучасного конфлікту. Традиційна імперська стратегія контролю територій поєдналася зі штучно стимульованими міграціями. Це сформувало в Карабасі вкрай нестабільну етнотериторіальну конструкцію.

Лева частка майбутніх суперечностей впливала з того, як саме російська влада кроїла нові адміністративні межі. У 1868 р. була сформована Єлизаветпольська губернія, до якої увійшов і Карабах. Імперський центр діяв виключно з міркувань логістики та економічної зручності. Подібні практики застосовувалися і на українських землях. Етнічні чи релігійні кордони повністю ігнорувалися. У результаті гори, де переважали вірмени-християни, опинилися в одній адміністративній прив'язці з рівнинами, заселеними мусульманами-азербайджанцями. Влада керувалася економічною прив'язкою цих зон. Зокрема, враховувалися потреби відгінного скотарства. Воно вимагало доступу і до літніх,

і до зимових пасовищ [15, с. 218]. Однак на практиці це рішення зіштовхнуло два етноси в жорсткій конкуренції за ресурси в межах спільного бюрократичного простору. Це також створило інституційну передумову для майбутнього територіального розколу.

Чи не найбільше дискусій у дослідженні цього періоду викликає цілеспрямована демографічна політика російського уряду. Прагнучи створити лояльну християнську буферну зону на кордонах з Османською імперією та Персією, імперський центр активно стимулював переселення вірмен на щойно завойовані землі Південного Кавказу.

Цей процес отримав потужне юридичне підґрунтя. Воно було закріплене умовами Туркманчайського мирного договору. Зокрема, важливу роль відігравала його XV стаття. Також значення мав Адріанопольський мирний договір 1829 р. Ці угоди відкрили шлях для міграції десятків тисяч вірмен. Основний потік переселенців прямував до новоствореної Вірменської області. Вона була створена на місці колишніх Ериванського та Нахічеванського ханств. Водночас значна частина переселенців осіла саме в Карабасі. Ситуацію ускладнював і зустрічний рух населення. Паралельно відбувався відтік частини мусульманського населення до Персії. У сукупності ці хвилі міграції докорінно змінили регіональний демографічний баланс. Вони остаточно закріпили переважання вірменського населення в гірській частині Карабаху [26, с. 193].

Ближче до кінця XIX ст. регіон зіткнувся з новими викликами. Індустріалізація, зокрема нафтовий бум у Баку, та поступове проникнення європейських політичних ідей дали поштовх до формування модерних націй. У цей час кристалізується вірменський національно-визвольний рух із його політичними партіями (серед яких найвпливовішою стала «Дашнакцутюн»). Також починає набирати обертів процес азербайджанського національного пробудження та консолідації [84, с. 251].

Накопичені соціально-економічні та етнічні протиріччя вирвалися назовні під час Першої російської революції 1905-1907 рр. Щойно імперський контроль трохи послабшав, регіон накрила хвиля насильства, яка увійшла в історію як

«вірмено-татарська різанина» 1905-1906 рр. Нагірний Карабах загалом і місто Шуша зокрема - на той час потужний торговельний і культурний центр зі строкатим складом населення - опинилися в епіцентрі цих зіткнень. Наслідки цих подій залишили глибоку травму в колективній пам'яті обох народів і надовго сформували стійкий образ ворога [37, с. 15].

Сьогодні саме демографічні зсуви XIX ст. виступають одним із ключових каменів спотикання. Вони є предметом історіографічного та інформаційного протистояння навколо Карабаху. Для азербайджанської науки цей період вважається стартовою точкою штучної колонізації. Дослідники наполягають, що масове переселення, організоване Петербургом, доводить неавтохтонність вірмен у Карабасі. Їхню демографічну перевагу в горах розглядають як наслідок імперської інженерії.

Натомість вірменська історіографія пояснює ці події через призму репатріації. Йдеться про повернення на історичні батьківщини та порятунок від фізичного винищення в мусульманських імперіях. Водночас підкреслюється, що гірський Арцах зберігав переважно вірменський характер ще до російської експансії. Це пояснюється існуванням інституту напіваавтономних мелікств.

Фактично період перебування під владою Російської імперії став для Карабаху часом інституціоналізації міжетнічного розколу. Зіткнення імперських адміністративних практик із паралельними проєктами побудови модерних націй перетворило регіон на зону невідворотного конфлікту.

Падіння монархії та розпад Російської імперії у 1917 р. створили на Південному Кавказі силовий вакуум. Його одразу спробували заповнити лідери національних рухів. Наступні 1917-1923 роки, стали періодом жорстокої ескалації. Політичні амбіції та взаємовиключні територіальні претензії вірмен і азербайджанців швидко переросли у відкриту збройну боротьбу. Головним каменем спотикання у цьому протистоянні за стратегічно важливі території став Нагірний Карабах [54, с. 75].

Після розпаду Російської імперії на Кавказі утворилося декілька держав, серед яких 28 травня 1918 р. утворилися незалежні республіки Вірменія та

Азербайджан. Карабах став ареною їхньої боротьби під час вірмено-азербайджанської війни 1918-1920 рр. Вірменську сторону у конфлікті представляв Народний Уряд Карабаху, пізніше відомий як Вірменська Національна Рада Карабаху [54, с. 83].

За таких умов гірські райони Карабаху фактично перетворилися на суцільну лінію фронту. Місцеві вірмени самоорганізувалися в Національну раду та навідріз відмовилися підпорядковуватися бакинському уряду. Азербайджан, зі свого боку, намагався силою встановити контроль над бунтівним регіоном, спираючись спершу на багнети османської Кавказької ісламської армії, а після поразки турків у Першій світовій - на дипломатичне сприяння британців. Останні заради стабільного доступу до каспійської нафти санкціонують призначення азербайджанським урядом на посаду генерал-губернатора Карабаха та Зангезура доктора Хосров-бека Султанова. Вірменська громадськість була шокована подібним вибором генерал-губернатора. Напруга постійно зростала і вилилася в березні 1920 р. в антиазербайджанське повстання. Його придушення обернулося трагедією - спаленням вірменської частини Шуші та масовими погромами, що катастрофічно вдарило по демографії краю та перетворило місто на руїни [75, с. 47].

Наступ військ 11-ї Червоної армії та насильницька радянізація Південного Кавказу кардинально змінили розстановку сил. Більшовики блискуче зіграли на міжнаціональних суперечностях, перетворивши територіальні конфлікти на зручний інструмент маніпуляції місцевими елітами.

Восени 1920 р. щоб прискорити проголошення радянської влади у Вірменії, Москва змусила азербайджанський ревком підписати декларацію про визнання Карабаху, Зангезуру та Нахічевані невід'ємними частинами Радянської Вірменії. Утім, це була лише тактична гра. Щойно радянська влада міцно закріпилася в регіоні, пріоритети Кремля змінилися. На перший план вийшла потреба стратегічного зближення з кемалістською Туреччиною. Оскільки Анкара жорстко протидіяла посиленню вірменської держави і відкрито

лобіювала територіальні інтереси Азербайджану, більшовики без вагань переглянули свої попередні обіцянки [75, с. 85].

Долю регіону остаточно визначили кулуарні засідання Кавказького бюро ЦК РКП(б) влітку 1921 р. Хронологія цих рішень є чи не найкращою ілюстрацією політичної безпринципності та кон'юктурності радянської національної політики. Ще 4 липня пленум Кавбюро офіційно постановив включити Нагірний Карабах до складу Вірменської РСР. Проте вже наступного дня, 5 липня, ситуація зазнала кардинального перегляду. Після різких протестів очільника радянського Азербайджану Нарімана Наріманова та за прямого втручання наркома у справах національностей Йосипа Сталіна, попередню постанову скасували. Новий документ безапеляційно приписував «залишити Нагірний Карабах у межах Азербайджанської РСР», обмежившись наданням йому статусу широкої автономії [3, с. 242].

Реалізація цього політичного компромісу розтягнулася на два роки і фіналізувалася лише декретом від 7 липня 1923 р. про створення Нагірно-Карабаської автономної області (НКАО). Окремим маркером партійної політики центру став сам процес накреслення кордонів новоствореної автономії. Радянські картографи провели лінію розмежування так, щоб НКАО перетворилася на анклав, штучно відрізаний від територіального масиву Вірменії. Між ними утворили географічну смугу відчуження - так званий «Лачинський коридор», де згодом з'явиться Курдистанський повіт [75, с. 119].

У сучасному історіографічному вимірі події 1917-1923 рр. залишаються засадничими для аргументації обох сторін. Азербайджанська наука наполягає на тому, що в системі координат тодішнього міжнародного права територія Карабаху вже належала ДРА. Відповідно, липнєве рішення Кавбюро лише підтвердило статус-кво, формально «залишивши» (а не «передавши») регіон під контролем Баку. Вірменські ж науковці кваліфікують резолюцію від 5 липня як абсолютно незаконний акт третьої сторони. За цією логікою, більшовицька Росія диктаторським шляхом анексувала історичну вірменську територію, що стало

розмінною монетою між нею з Азербайджаном заради забезпечення геополітичної лояльності з боку кемалістської Туреччини [54, с. 364].

Як наслідок, радянське адміністративно-територіальне конструювання початку 1920-х рр. жодним чином не пододало сутнісних причин міжетнічного конфлікту. Воно лише загнало його вглиб, міцно інкорпорувавши в державний апарат СРСР і створивши ту інституційну пастку, яка через кілька десятиліть стане одним із каталізаторів краху всієї радянської державності.

Радянська епоха не вирішила Карабаського конфлікту. Вона лише перевела його у приховану, латентну форму. Встановлення жорсткої вертикалі влади та тоталітарного контролю Москви заморозило відкриті збройні зіткнення. Однак фундаментальні причини напруженості залишилися недоторканими. Фактично компроміс 1923 р. щодо створення Нагірно-Карабаської автономної області у складі Азербайджанської РСР виявився нежиттєздатним. Він не задовольнив жодну зі сторін. Протягом наступних десятиліть регіон перетворився на простір постійного накопичення взаємних претензій. Вірменське населення систематично протестувало. Воно виступало проти соціально-економічної та культурної політики Баку [33, с. 315].

У вірменському науковому та суспільному дискурсах міцно вкорінилася теза про цілеспрямовану дискримінацію в роки радянської влади. Стверджується, що керівництво Азербайджанської РСР послідовно проводило політику маргіналізації вірменської культури, створюючи умови для витіснення місцевого населення з НКАО та паралельно стимулюючи переселення туди азербайджанців з інших районів республіки. Найкращою ілюстрацією цих демографічних зсувів є суха мова статистики, яка фіксувала зміни ще задовго до розпаду союзної держави. Про це свідчить радянський перепис 1979 р., за ним 160 841 азербайджанців проживали у Вірменії, а 352 410 вірмен проживали в Азербайджані за межами Нагірного Карабаху. Вже за десять років, радянський перепис 1989 року показав скорочення чисельності цих меншин до 84 860 азербайджанців у Вірменії і 245 045 вірмен в Азербайджані за межами Нагірного Карабаху [62, с. 178].

Загнана у жорсткі рамки радянського правового поля, ця міжетнічна напруженість знаходила вихід у специфічних формах спротиву. Позбавлені можливості відкритого протесту, вірменська інтелігенція, партійна номенклатура та пересічні жителі автономії регулярно намагалися добитися перегляду адміністративних кордонів бюрократичним шляхом - через подання масових петицій.

Історія зафіксувала кілька потужних хвиль таких звернень до союзного центру. У них містилося прохання передати НКАО під юрисдикцію Єревана. Ці кампанії зі збору підписів зазвичай збігалися з ключовими моментами або послабленнями режиму. Перша масштабна спроба відбулася одразу після закінчення Другої світової війни, у 1945 р. Наступна розгорнулася під час «хрущовської відлиги» та на тлі 50-х роковин трагедії 1915 р., у 1965 р. Ще одна активізація припала на період обговорення проєкту Конституції СРСР, у 1977 р. Проте Кремль реагував на ці ініціативи незмінно жорстко. Усі звернення безапеляційно ігнорувалися або відхилялися. Політбюро ЦК КПРС категорично відмовлялося навіть обговорювати можливість перегляду внутрішніх меж. Керівництво побоювалося, що такий прецедент запустить неконтрольований «ефект доміно». Це могло спричинити аналогічні вимоги з боку інших етнічних груп багатонаціональної імперії [85, с. 225].

Натомість азербайджанська партійна еліта сприймала навіть найменші натяки на перегляд статусу НКАО як пряму загрозу територіальній цілісності республіки. Аби нейтралізувати ці ризики, Баку зробив ставку на глибоку інфраструктурну та економічну інтеграцію автономії. Республіканські капіталовкладення спрямовувалися в об'єкти, які логістично «зшивали» гірські райони з рівнинним Карабахом. Це штучно поглиблювало їхню господарську взаємозалежність. Окрім адміністративного тиску, існував і інтелектуальний вплив. У його межах місцева радянська історіографія послідовно утверджувала теорію прямої спадкоємності азербайджанців від Кавказької Албанії. Через цей історичний конструкт формувалася додаткова легітимізація права на ці землі.

Усе це показує, що гучні партійні ідеологеми про «пролетарський інтернаціоналізм» і «дружбу народів» залишалися в Карабасі лише фасадом. Загнане в підпілля тоталітарним апаратом, міжнаціональне протистояння не зникло, воно лише змінило форму. Конфлікт перейшов у площину виснажливої адміністративної боротьби, демографічного суперництва та тихого дисидентства. Десятиліття уявної радянської стабільності фактично стали резервуаром для накопичення історичних образ. Вони не усунули суперечностей, а лише посилили їх. У підсумку накопичилася критична маса національних травм. Вона неминуче мала вибухнути в умовах ослаблення центральної влади наприкінці 1980-х років.

1.3. Ескалація напруженості в період розпаду СРСР та Перша Карабахська війна (1988-1994 рр.).

Проголошений Михайлом Горбачовим курс на демократизацію та «гласність» обернувся для радянської імперії наслідками, які в Кремлі навряд чи могли передбачити. Щойно репресивна хватка КДБ та партійний диктат почали слабшати, латентні етнополітичні протиріччя стрімко вирвалися назовні. Для Нагірного Карабаху період 1987-1991 рр. стає зламом у відносинах між ворогуючими сторонами. Адже те, що десятиліттями тліло як прихована адміністративна суперечка, на тлі агонії союзної влади переросло в повномасштабну міжетнічну війну.

Перші заворушення відчувалися ще у 1985-1986 рр., а вже на початку 1987-го ініціативні групи місцевих вірмен спрямували на ім'я генсека безпрецедентного листа. Головна вимога було вивести НКАО з-під юрисдикції Баку та передати її Єревану [27, с. 164].

Точкою неповернення стала зима 1988 р. Тринадцятого лютого лідери Карабахського руху, зокрема Ігор Мурадян, зуміли мобілізувати масовий мітинг у Степанакерті, де кількасот людей вийшли на площу заради ідеї возз'єднання автономії з Вірменією. Показово, що міліцейські кордони, які в кілька кілець оточили натовп, навіть не намагалися розігнати протестувальників. Адже

правоохоронці з числа місцевих вірмен були заздалегідь попереджені і мовчки спостерігали за тим, що відбувається. З 16 лютого по 2 березня мітинг на центральній площі Степанакерту практично не вщухав. Серед натовпу лунало гасло вірменською мовою «Міацум» - «Єднання». Це слово фактично стало символом карабахської політичної кампанії вірмен [11].

Вуличний тиск миттєво конвертувався у політичні рішення. Вже 20 лютого позачергова сесія Ради народних депутатів НКАО офіційно ухвалила клопотання до Верховних Рад обох республік про зміну адміністративного підпорядкування області. Для радянської правової системи це був абсолютний шок, легітимний місцевий орган влади відкрито ігнорував непорушність внутрішніх кордонів СРСР. Баку відповів категоричною відмовою, а Москва просто завмерла в розгубленості [37, с. 48].

Поки партійні кабінети зволікали, криза вихлюпнулася на вулиці, остаточно зруйнувавши базову ознаку держави - монополію на застосування сили. Кривавою межею стали події 27-29 лютого в азербайджанському промисловому Сумгаїті, де відбулися масові погроми вірменського населення [10, с. 89]. Безперечно, вони стали катастрофою для вірмен. Було вбито від 26 до 29 сумгаїтських вірмен, сотні було поранено. Майже все чотирнадцяти тисячне вірменське населення Сумгаїта виїхало з міста. За межами Сумгаїта звістка про насильство вразила 350-тисячне вірменське населення Азербайджану, і тисячі вірмен почали залишати республіку.

Відтоді протистояння перейшло у фазу тотальних етнічних чисток та спровокувало масштабну кризу біженців. Починаючи з осені 1988 р., в регіоні відбувається взаємний обмін населенням. Сотні тисяч азербайджанців поспіхом залишали Вірменію, тоді як вірмени масово втікали з Баку, Кіровабада та інших азербайджанських міст. Новий вибух погромів у Баку в січні 1990 р. та незграбна спроба союзного центру навести лад шляхом введення військ (операція «Чорний січень») призвели до загибелі 133-137 осіб, та понад 800 були поранені. Замість стабілізації, ці події лише розписалися в абсолютній політичній паралізованості Москви та її нездатності контролювати ситуацію мирними методами [33, с. 214].

Усвідомлюючи втрату контролю, Москва вдалася до крайнього кроку - запровадження прямого президентського управління. Утім, створений у 1989 р. Комітет особливого управління НКАО під керівництвом Аркадія Вольського виявився нежиттєздатним інститутом. Будь які ініціативи саботувалися, оскільки не відповідали інтересам жодної зі сторін.

Параліч союзного центру перевів протистояння у нову площину - так звану «війну законів» або конституційну кризу 1989-1990 рр. Верховна Рада Вірменії пішла на безпрецедентний крок, ухваливши низку постанов про возз'єднання з Карабахом, що стало відкритим викликом системі союзного права. Восени 1991 р. азербайджанське керівництво в односторонньому порядку скасувало автономний статус НКАО, ліквідувало місцеві органи влади, а сам Степанакерт перейменувало на Ханкенді.

Юридичні баталії швидко супроводжувалися збройною ескалацією, пік якої припав на весну 1991 р. Спробою силового придушення вірменського руху стала сумнозвісна операція «Кільце», спрямована на виконання Указу Президента СРСР від 25 липня 1990 року «Про заборону створення незаконних формувань, не передбачених законодавством СРСР, і конфіскацію зброї у разі його незаконного зберігання». Операція, яка офіційно мала на меті роззброєння вірменських «незаконних збройних формувань» і перевірку паспортного режиму в Карабасі, призвела до збройних сутичок і жертв серед населення. В ході операції «Кільце» було повністю депортовано 24 вірменських села Карабаху [37, с. 87].

Остаточну крапку в спробах врегулювати кризу в межах єдиної держави поставив провал серпневого путчу 1991 р. Він незворотно пришвидшив агонію СРСР. В умовах, коли Азербайджан 30 серпня та Вірменія 21 вересня одна за одною проголосили державну незалежність, політичний провід Нагірного Карабаху різко змінив свою стратегію. Він спирався на союзний закон від 3 квітня 1990 р. Цей закон залишав за автономіями право самостійно визначати свій правовий статус у разі виходу республіки зі складу Союзу. На цій підставі

місцеві депутати 2 вересня 1991 р. проголосили створення Нагірно-Карабаської Республіки [35, с. 116].

Епоха горбачовської перебудови мала стати часом демократичних трансформацій. Проте для етнополітичної архітектури регіону вона виявилася фатальною. Деконструкція радянської системи докорінно змінила природу Карабаського конфлікту. Із внутрішньодержавної політичної кризи він переріс у повномасштабну збройну війну між двома суверенними державами. Ці події підбили кривавий підсумок радянського періоду. Водночас вони зацементували складну геополітичну реальність. Саме з цією реальністю міжнародній дипломатії довелося працювати під час мирного процесу протягом наступних десятиліть [33, с. 297].

Юридичне оформлення розпаду СРСР, зафіксоване Біловезькими угодами у грудні 1991 р., миттєво змінило природу нагірнокарабахського протистояння. Щойно союзний центр остаточно зник як стримуючий фактор, Південний Кавказ опинився у стані глибокого інституційного та безпекового вакууму. Конфлікт більше не можна було розглядати як внутрішньодержавну кризу підпорядкування. Відтепер це було повноцінне збройне зіткнення між двома суверенними суб'єктами міжнародного права. З утворенням нових незалежних республік усі попередні механізми радянського правового арбітражу втратили чинність. За таких умов перехід до масштабної війни став практично неминучим [31, с. 246].

Формуванню суцільної лінії фронту безпосередньо сприяв безконтрольний процес мілітаризації. Його зумовив хаотичний поділ велетенського військового арсеналу, що залишився після ліквідації Закавказького військового округу. В результаті цих пожій Азербайджан успадкував колосальні активи. Так у його розпорядженні опинилася 4-та загальновійськова армія (а це чотири мотострілецькі дивізії), кілька бригад протиповітряної оборони та спецпризначенців, авіабази і навіть частина Каспійської флотилії. Окрім техніки, під контроль Баку перейшли величезні дивізійні склади з боєприпасами, обсяги яких, за деякими оцінками, сягали 11 тисяч вагонів [4].

Коли ж у руках протиборчих сторін опинилася важка бронетехніка, бойова авіація та системи залпового вогню на кшталт БМ-21 «Град», логіка бойових дій змінилася кардинально. Спородичні партизанські вилазки та локальні блокади відійшли в минуле, поступившись місцем регулярним загальновійськовим операціям із масованим застосуванням артилерії [12, с. 166].

Увесь 1992 р. пройшов під знаком жорстоких битв за ключові стратегічні та логістичні вузли всередині анклаву. Війна набула ознак тотальної, і найбільш моторошним свідченням цього стала трагедія в Ходжали у лютому 1992 р. Масові жертви серед цивільного населення не лише шокували міжнародну спільноту, а й призвели до остаточної психологічної радикалізації обох суспільств - шляху назад до мирного співіснування вже не бачив ніхто.

Справжнім зламом тієї військової кампанії став травень, коли вірменські сили змогли вибити супротивника і встановити контроль над містом Шуша. Цей успіх дозволив їм здійснити прорив так званого Лачинського коридору. Втрата Азербайджаном цієї території мала критичні воєнно-стратегічні наслідки. Нагірний Карабах вийшов із географічної ізоляції, отримавши пряме і безперервне сухопутне сполучення з Вірменією. Це докорінно перекроїло баланс сил на фронті, забезпечивши постійне підживлення карабахського угруповання живою силою та технікою [35, с. 145].

Успіхи на фронті в цей період безпосередньо залежали від політичної стабільності в тилу. Військові поразки 1992 - початку 1993 рр. спровокували безперервні політичні потрясіння в Баку. Це призвело до падіння уряду Аяза Муталібова та переходу влади до рук Народного фронту [33, с. 406]. Відсутність єдиного командування та опора на розрізнені добровольчі батальйони суттєво підірвали наступальний потенціал азербайджанської армії. Натомість вірменському командуванню вдалося швидко об'єднати розрізнені воєнізовані загони в єдину структуру. Це дало змогу не лише стабілізувати лінію фронту, але й підготувати потужний плацдарм для масштабного наступу на початку 1993 р. [68, с. 713].

Протягом 1993 р. війна вийшла на принципово новий рівень, остаточно втративши риси локального етнічного конфлікту. Вірменські сили змінили тактику і перейшли до масштабної територіальної експансії далеко за межі колишньої автономної області. Захоплення семи суміжних азербайджанських районів - що офіційно пояснювалося потребою створення демілітаризованого «поясу безпеки» - обернулося безпрецедентною гуманітарною катастрофою та появою сотень тисяч біженців [35, с. 152]. Постійні воєнні невдачі остаточно делегітимізували владу Народного фронту і відкрили шлях до повернення старої політичної номенклатури на чолі з Гейдаром Алієвим [48, с. 82].

Кривавою кульмінацією конвенційної фази війни стала зимова кампанія 1993-1994 рр. Вона відзначалася максимальною інтенсивністю боїв. Обидві сторони зазнали критичного виснаження. Азербайджанські війська здійснили спробу масштабного контрнаступу. Проте, попри окремі тактичні успіхи, вони зіткнулися з жорсткою ешелонованою обороною противника. Ситуацію ускладнювали складні гірські умови. Колосальні демографічні втрати завели конфлікт у глухий кут стратегічного пату. Саме тоді, на тлі виснаження економічних і людських ресурсів, з'явилося усвідомлення неможливості здобути повну воєнну перемогу. Політичні еліти в Баку та Єревані вперше всерйоз визнали безальтернативність дипломатичного діалогу [37, с. 118].

Оскільки конфлікт почав загрожувати стабільності всього кавказько-каспійського макрорегіону, втручання міжнародної спільноти стало неминучим. Першою вагомою реакцією на порушення статус-кво стала серія резолюцій Ради Безпеки ООН (№ 822, 853, 874, 884) [1]. Вони не лише вимагали негайного припинення вогню та звільнення окупованих територій, але й заклали нормативну базу для майбутнього миротворчого процесу. Паралельно під егідою Ради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) створювалася Мінська група. І хоча на початковому етапі ці міжнародні зусилля мали здебільшого декларативний характер, а дієвих інструментів примусу до миру відверто бракувало, саме вони сформували той легітимний переговорний майданчик, на якому згодом розгорнеться вирішальна стадія дипломатичного врегулювання.

1.4. Бішкекський протокол 1994 року: досягнення режиму припинення вогню та фіксація статус-кво.

Травневе перемир'я 1994 р. не виникло з нізвідки. Воно стало закономірним, хоч і вимушеним, підсумком складної, а подекуди й відверто конкурентної дипломатичної гри кількох центрів сили. Навесні 1994-го ситуація на фронті дійшла до тієї критичної межі, коли подальша ескалація несла пряму загрозу для всього макрорегіону. Саме усвідомлення цього факту змусило і безпосередніх учасників бойових дій, і міжнародних арбітрів форсувати переговорний процес.

Головним двигуном підготовки майбутньої угоди виступила російська дипломатія в особі спеціального представника президента РФ Володимира Казімірова. В умовах тотальної недовіри між Баку та Єреваном, а також надскладної проблеми невизнаного статусу Степанакерта, Казіміров вдався до виснажливої «човникової дипломатії». Москва намагалася сконструювати таку модель припинення вогню, яка б спрацювала тут і зараз, залишаючи за дужками необхідність негайного вирішення болючих територіальних питань [37, с. 288].

При цьому російські ініціативи розгорталися не у вакуумі - вони відчували серйозну інституційну конкуренцію з боку Мінської групи ОБСЄ. Між цими двома миротворчими треками існувала глибока концептуальна розбіжність. Західні дипломати наполягали на чітких міжнародно-правових процедурах та гарантіях деокупації. Натомість Росія, використовуючи інструментарій СНД, діяла значно прагматичніше з її метою було оперативне «замороження» конфлікту просто по лінії зіткнення. Саме ця російська логіка зрештою і лягла в основу мирної ініціативи Міжпарламентської Асамблеї СНД (МПА СНД) [33, с. 313].

Те, що фінальні консультації на початку травня пройшли саме в столиці Киргизстану, було ретельно вивіреном компромісом. Залучення нейтрального Бішкека та керівництва МПА СНД (зокрема Володимира Шумейка та Медеткана

Шерімкулова) створило необхідну ілюзію широкого багатостороннього формату. Для Азербайджану це було вкрай важливо, адже дозволяло бодай частково зняти побоювання щодо повної монополізації миротворчого процесу Москвою.

Сама процедура укладання Бішкекського протоколу 5 травня 1994 р. стала зразком дипломатичної еквілібристики. За посередництва російського МЗС та парламентських структур СНД документ, який закликав до припинення вогню в ніч на 9 травня, підписали представники Міллі Меджлісу Азербайджану, Верховної Ради Вірменії та Нагірного Карабаху. Формулу свідомо звели до керівників парламентських структур. Такий формат дозволив де-факто залучити до зобов'язань карабахських вірмен (від яких безпосередньо залежала тиша на передовій), але водночас де-юре зберегти обличчя Баку, формально не порушивши його категоричну позицію щодо неможливості визнання Карабаху самостійним суб'єктом.

Текст Бішкекського протоколу є класичним відображенням своєї епохи - моменту, коли гостра дипломатична необхідність взяла гору над юридичною чистотою. Фактично, підписанти уклали не повноцінний мирний договір, а радше загальну декларацію про наміри. Її єдиною метою було створити хоча б мінімальну базу для зупинки бойових дій [37, с. 296].

Стрижнем угоди став прямий заклик припинити вогонь у ніч з 8 на 9 травня. Даний договір навмисно уникав будь-якої військової конкретики, в ньому немає дорожньої карти відведення важкої техніки чи алгоритму створення демілітаризованої зони. Увесь фокус звузився до однієї вимоги - негайно зупинити стрілянину. В реаліях тієї весни це був чи не єдиний шанс запобігти подальшому кровопролиттю. Ключовою проблемою залишилося те, ще війська обох сторін так і залишилися стояти впритул одне до одного. Це рішення де-факто законсервувало лінію фронту, перетворивши її на постійне джерело майбутніх локальних ескалацій [35, с. 166].

Імплементація цих політичних намірів розтягнулася на кілька напружених днів, з 9 по 12 травня. Російський представник Володимир Казіміров оперативно

підготував суто військовий документ - «Угоду про безстрокове припинення вогню». Замість того, щоб збирати всіх за одним столом, дипломати запустили процес підписання по черзі. Вже 9 травня свій підпис у Баку поставив азербайджанський міністр оборони, наступного дня в Єревані до угоди долучився його вірменський колега Серж Саргсян, а 11 травня у Степанакерті документ завізував командувач армією вірмен Карабаху. Саме ці дублюючі технічні папери і дали юридичне світло для відповідних наказів по військах. Тобто статус-кво зафіксували не через цілісний ратифікований міжнародний договір, а через хитромудру систему розрізнених односторонніх зобов'язань. Офіційно режим тиші запрацював опівночі 12 травня 1994 р. [9, с. 49].

Хоча в самому Протоколі декларувався намір «сприяти створенню механізмів» моніторингу, але повноцінний миротворчий контингент у зоні конфлікту так і не розгорнули. Увесь тягар спостереження ліг на плечі мізерної за складом місії ОБСЄ, яка постійно потерпала від браку ресурсів та повноважень. Оскільки між окопами супротивників так і не постала озброєна «третя сила», дотримання перемир'я протягом наступних десятиліть спиралося на дуже хиткий фундамент - добровільне небажання сторін відновлювати повномасштабну війну та так званий «баланс страху» [27, с. 158].

Важливим змістовним нюансом Протоколу була згадка про необхідність укладання «Великої політичної угоди» для остаточного розв'язання проблеми. Це чітко вказує на те, що архітектори документа розглядали бішкекські домовленості лише як тимчасовий перепочинок - спершу розрахунок робився на 30-денну паузу з можливістю пролонгації. Однак через брак конкретних дедлайнів та відсутність санкцій за порушення умов, ця ситуативна фіксація воєнного статус-кво непомітно перетворилася на десятиліття політичної нестабільності на Південному Кавказі [68, с. 721].

Механізм перемир'я 1994 р. спирався на прямі контакти військових командувань за російського посередництва. Натомість політичне наповнення Протоколу залишалося суто рамковим, що робило його вкрай вразливим до майбутніх криз. Офіційне припинення вогню 12 травня не просто поставило

крапку в першій активній фазі війни - воно заклало інституційні підвалини для одного з найдовших «заморожених конфліктів» на уламках СРСР. Тому наслідки підписання цього документа варто оцінювати не лише як факт зупинки кровопролиття, а через призму глобальної трансформації безпекової архітектури регіону [31, с. 244].

Насамперед, Бішкек мимоволі легітимізував нові територіальні реалії. Лінія бойового зіткнення де-факто перетворилася на міждержавний кордон, хоча юридично його ніхто не визнавав. При цьому під контролем вірменських сил залишився не лише сам Нагірний Карабах, а й сім суміжних азербайджанських районів. Оскільки Протокол не містив жодного дієвого механізму деокупації, ця «тимчасова тиша» стала постійним і визначальним чинником кавказької геополітики [27, с. 153].

Крім того, конфлікт перейшов у специфічний агрегатний стан «ні миру, ні війни». Пряме збройне протистояння поступилося місцем виснажливому дипломатичному маневруванню на майданчиках Мінської групи ОБСЄ. Через те, що базовий документ обходив мовчанкою питання остаточного політичного статусу регіону, сам миротворчий процес поступово перетворився на самоціль, втративши функцію інструмента розв'язання проблеми. Виграний час обидві сторони використали для масштабної мілітаризації та внутрішньої мобілізації, плекаючи у своїх суспільствах культуру абсолютної безкомпромісності [27, с. 164].

Не менш важливою складовою постбішкекської реальності стала монополізація посередницької ролі. Зафіксований статус-кво дозволив Російській Федерації закріпити за собою статус «ексклюзивного медіатора», адже саме на авторитеті та гарантіях Москви трималася лєвова частка травневих домовленостей. Штучне «заморожування» проблеми перетворилося на зручний важіль стримування євроатлантичних прагнень регіону. Даний масштабний і неврегульований територіальний спір надійно блокував будь-які спроби кардинальної зміни зовнішньополітичного курсу як у Баку, так і в Єревані [90, с. 216].

Оглядаючись назад, неможливо не помітити парадоксальної ефективності Бішкекського протоколу. Навіть без введення миротворчих контингентів та попри регулярні спалахи насильства на лінії розмежування, встановлений ним баланс сил залишався непорушним понад чверть століття - цілих 26 років. Це доводить, що навесні 1994 р. документ напрочуд точно зафіксував реальну межу мілітарного виснаження сторін. Проте стратегія консервації конфлікту замість його вирішення призвела до накопичення десятиліттями руйнівного потенціалу. Зрештою, ця стиснута пружина вибухнула під час воєнної кампанії 2020 р., остаточно засвідчивши історичну та політичну вичерпаність бішкекської моделі врегулювання.

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ПЕРЕГОВОРНОГО ПРОЦЕСУ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МІНСЬКОЇ ГРУПИ ОБСЄ (1994-2020 РР.)

2.1. Формування Мінської групи ОБСЄ: мандат, структура та базові принципи діяльності.

Початок 1990-х рр. став періодом тектонічних геополітичних зрушень. Вони були викликані розпадом Радянського Союзу. На цьому тлі утворилися нові незалежні держави. Карабахський конфлікт до того мав характер внутрішнього протистояння. Тепер він стрімко переріс у повномасштабну Першу карабахську війну. Старі радянські механізми стримування криз остаточно зникли. Власні ж інститути новоутворених республік ще не мали достатньої міцності. У регіоні розгорнулися масштабні бойові дії. З'явилися сотні тисяч біженців, почалася глибока гуманітарна криза. Це гостро актуалізувало потребу у зовнішньому міжнародному втручанні. Сторони конфлікту перебували у стані жорсткої конфронтації. Стало очевидним, що вони не здатні самотійно припинити кровопролиття.

Міжнародна спільнота відреагувала на цю кризу. Ініціативу проявила Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ). Згодом ця організація трансформувалася в ОБСЄ. Відправним етапом миротворчого процесу стало рішення Додаткової зустрічі Ради міністрів НБСЄ. Його ухвалили 24 березня 1992 р. в Гельсінкі. Дипломати усвідомлювали загрозу розростання конфлікту. Тому вони ухвалили рішення про скликання спеціальної мирної конференції щодо Нагірного Карабаху. Місцем її проведення обрали Мінськ. На той момент місто було штаб-квартирою новоствореного СНД. Воно розглядалося як відносно нейтральний майданчик для діалогу. Однак бойові дії продовжували інтенсифікуватися. Через це повноцінну конференцію не вдалося провести у запланований час. Проте Гельсінський документ 1992 р. концептуально започаткував новий переговорний формат під назвою «Мінський процес» [52].

Остаточне юридичне закріплення та кристалізація мандата цього формату відбулися за два роки і стали ключовим моментом у міжнародних зусиллях з урегулювання конфлікту. У грудні 1994 р., на хвилі досягнутого навесні режиму припинення вогню, відбувся Будапештський саміт ОБСЄ. Рішення цього саміту офіційно затвердило Мінську групу, перетворивши її з ситуативної дипломатичної ініціативи на постійно діючий механізм. Будапештський документ надав групі чіткий і всеосяжний мандат. Групі було доручено сприяти остаточному припиненню збройних конфліктів, координувати миротворчі зусилля та розробити політичну угоду, яка б усунула наслідки війни. Від цього моменту і на наступні десятиліття Мінська група ОБСЄ була закріплена як головний та єдиний легітимний міжнародний інструмент медіації у карабахському мирному процесі. Вона отримала безпрецедентний мандат довіри від усієї європейської спільноти [72].

Інституційна архітектура Мінської групи ОБСЄ ніколи не була статичною. Дана група еволюціонувала та адаптувалася до складних реалій переговорного процесу. Визначальним моментом у цій організаційній трансформації стало формування у 1997 р. інституту Співголів, який у дипломатичних колах отримав неформальну назву «Трійка» [64]. Передача лідерства США, Франції та РФ була не випадковим кроком. Це було глибоко прагматичне рішення. Воно мало чітко відобразити реальний геополітичний баланс сил. Росія виступала як традиційний регіональний гегемон. Вона мала тісні історичні та військово-політичні зв'язки на Кавказі. США представляли інтереси глобальної супердержави. Їх передусім турбувала енергетична безпека в Каспійському басейні. Водночас Франція репрезентувала європейський вектор впливу. Цей унікальний формат став рідкісним прикладом співпраці. Держави з протилежними глобальними інтересами намагалися виступати єдиним фронтом. Однак кожна з країн «Трійки» мала власні стратегічні інтереси на Південному Кавказі. Крім того, у США та Франції існують впливові вірменські діаспори. Усе це постійно змушувало країни-співголови балансувати на тонкій межі. З одного боку, вони мали зберігати об'єктивний нейтралітет. З іншого боку - намагалися

просувати власний порядок денний. Така подвійність неминуче позначалася на загальній ефективності медіації [37, с. 293].

Хоча саме Співголови генерували ключові мирні ініціативи та здійснювали човникову дипломатію, легітимність процесу спиралася на ширший склад Мінської групи. До неї, окрім «Трійки», увійшли Білорусь, Німеччина, Італія, Швеція, Фінляндія, Туреччина, а також безпосередні учасники конфлікту - Вірменія та Азербайджан [52]. Роль цих європейських держав була переважно консультативною. Вони забезпечували міжнародний консенсус. Також надавали політичну підтримку рішенням Співголів. Крім того, виступали гарантами того, що врегулювання відбувається під егідою всієї європейської спільноти, а не лише вузького кола впливових гравців. Окреме місце займала Туреччина. Її позиція часто віддзеркалювала інтереси Баку. Це створювало додаткову систему стримувань і противаг усередині формату [34, с. 115].

Важливим містком між високою дипломатією в європейських столицях та суворою реальністю на місцях став інститут Особистого представника Діючого голови ОБСЄ. Найбільш знаковою фігурою на цій посаді став польський дипломат Анджей Каспшик, який виконував цю складну місію понад двадцять років. До повноважень Особистого представника та його невеликої команди польових помічників входив регулярний моніторинг ситуації безпосередньо на лінії зіткнення та на державному кордоні між Вірменією та Азербайджаном [70].

В умовах постійної напруги та відсутності класичної миротворчої місії з військовим контингентом, особливого значення набували регулярні звіти Особистого представника. Саме вони слугували для ОБСЄ головним джерелом об'єктивної інформації про порушення режиму припинення вогню. Ці звіти допомагали міжнародній спільноті оперативно реагувати на локальні ескалації. Також вони сприяли запобіганню зриву мирного процесу.

Політико-дипломатичний вимір роботи Мінської групи ОБСЄ базувався на складній концептуальній основі, головним викликом якої став пошук балансу між фундаментальними нормами міжнародного права. Методологія медіації спиралася на відому тріаду принципів Гельсінського заключного акта. Йдеться

про незастосування сили або погрози силою, територіальну цілісність держав, а також рівноправність і право народів на самовизначення [40, с. 7].

У контексті Карабахського конфлікту ці принципи виглядали взаємовиключними. Баку категорично наполягав на непорушності своїх кордонів і територіальній цілісності. Водночас Єреван та вірмени Карабаху апелювали до права на самовизначення. Завдання Співголів полягало у створенні такої дипломатичної формули, яка мала б забезпечити, щоб реалізація права на самовизначення не означала автоматичного порушення територіальної цілісності. Водночас відновлення контролю над територіями повинно було відбуватися виключно мирним шляхом.

2.2. Ключові мирні ініціативи та формати врегулювання.

Період із середини 1990-х до початку 2000-х рр. став часом інтенсивного пошуку базової моделі мирного врегулювання. На цьому етапі Мінська група ОБСЄ намагалася структурувати переговорний процес, постійно зіштовхуючись із фундаментальними концептуальними розбіжностями сторін. Головна дилема полягала у виборі між двома підходами: «пакетним» та «поетапним» планами, які активно дискутувалися у 1997 р.

Азербайджан схилявся до поетапного варіанту, сподіваючись спочатку повернути території. Коли ж тодішній президент Вірменії Левон Тер-Петросян публічно підтримав ідею поетапного компромісу заради миру та економічного розвитку, це спровокувало глибоку внутрішньополітичну кризу в Єревані. Уряд та суспільство, які вважали будь-які поступки до визначення статусу зрадою національних інтересів, змусили Тер-Петросяна піти у відставку в 1998 р. Це фактично поховало обидва плани, засвідчивши неможливість прямолінійних рішень [9, с. 58].

Зіткнувшись із політичним глухим кутом, Співголови Мінської групи були змушені шукати нестандартні дипломатичні формули. Відповіддю на кризу стала концепція «спільної держави», запропонована наприкінці 1998 р. Ця

інноваційна ініціатива передбачала створення своєрідного конфедеративного утворення. У ньому Нагірний Карабах отримував би статус республіки. Водночас він формував би спільну державу з Азербайджаном у межах його міжнародно визнаних кордонів. Хоча Карабах де-юре залишався б у складі Азербайджану, де-факто він мав би широку автономію. Зокрема, власну конституцію. Також армію та повну самостійність у внутрішніх справах [67].

Вірменська сторона прийняла цей документ як основу для переговорів. Проте офіційний Баку категорично його відкинув. Для Азербайджану така модель була неприйнятною. Наділення Нагірного Карабаху статусом державного утворення, рівного самому Азербайджану, підривало унітарний устрій країни. Фактично це означало б легалізацію незалежності регіону. Саме тому план не отримав підтримки [33, с. 383].

Кульмінацією цього раннього етапу пошуків стали переговори у квітні 2001 р. Вони відбулися в американському містечку Кі-Уест. Цей формат кардинально відрізнявся від попередніх ініціатив. Замість складних юридичних конструкцій щодо статусу було запропоновано інший підхід. Президентам Роберту Кочаряну та Гейдару Алієву представили ідею обміну територіями та суверенними коридорами [20].

План передбачав приєднання Нагірного Карабаху до Вірменії. Це мало відбутися через Лачинський коридор. Натомість Азербайджан отримував би суверенний Мегринський коридор. Він мав забезпечити прямий зв'язок з Нахічеванню через територію Вірменії [61].

У Кі-Уесті сторони підійшли до підписання мирної угоди найближче за всю історію конфлікту. Однак цей компроміс так і не був реалізований. Повернувшись додому, лідери зіткнулися з потужним опором. Йдеться як про політичні еліти, так і про суспільство. Вони виявилися психологічно не готовими до настільки радикальних територіальних поступок. Провал Кі-Уестського формату став показовим. Він продемонстрував головну проблему мирного процесу. Йдеться не стільки про брак дипломатичних ідей. Скільки про відсутність суспільного консенсусу щодо ціни миру в обох країнах [37, с. 307].

Центральним етапом миротворчого процесу стала розробка Мадридських принципів. Саме вони визначили архітектуру переговорів на понад десятиліття. Документ вперше презентували сторонам у 2007 р. У 2009 р. його концептуально оновили. Він став не просто черговою ініціативою, а в ньому було зібрано найбільше компромісів [81].

Механізм врегулювання спирався на шість базових елементів. Вони були нерозривно пов'язані між собою. На першому етапі передбачалося поступове повернення територій навколо Нагірного Карабаху. Вони мали перейти під контроль Азербайджану. Натомість самому регіону надавався тимчасовий статус. Він легалізував право на самоврядування. Також гарантував безпеку до остаточного вирішення проблеми. Для забезпечення життєдіяльності регіону передбачалося створення сухопутного коридору. Він мав з'єднати Нагірний Карабах із Вірменією [81].

Гуманітарний блок був окремим напрямом. Він гарантував право біженців і внутрішньо переміщених осіб на повернення. Причому добровільне - до місць колишнього проживання. Безпекову складову забезпечували міжнародні миротворчі сили. Вони мали супроводжувати процес демілітаризації. Найважливішим елементом була формула відкладеного статусу. Остаточний правовий статус Нагірного Карабаху мав визначатися в майбутньому. І лише шляхом юридично зобов'язуючого волевиявлення населення [81].

Справжнім випробуванням на життєздатність Мадридських принципів мав стати тристоронній саміт. Він відбувся в російській Казані влітку 2011 р. Міжнародна спільнота покладала на цю зустріч великі сподівання. Очікувалося, що вона стане тріумфом дипломатії. Вважали, що даний саміт завершиться підписанням так званого Казанського документа. Йшлося про детальну «дорожню карту» імплементації базових принципів [9, с. 59-60].

Посередники виконали значну роботу. Попередній текст угоди був майже повністю узгоджений. Однак в останній момент саміт зазнав краху. Офіційні Баку та Єреван не змогли подолати взаємну недовіру. Вона залишалася тотальною. Під час фінального обговорення Азербайджан висунув додаткові

поправки та умови. Водночас Вірменія не продемонструвала достатньої гнучкості. Усе це зруйнувало крихкий консенсус. Казанське фіаско стало психологічним зламом. Після нього віра політичних еліт у швидкий дипломатичний прорив почала згасати [27, с. 251].

У наступне десятиліття переговорний процес на базі Мадридських принципів увійшов у фазу глибокої стагнації. Вона була зумовлена кількома структурними чинниками. По-перше, формат Мінської групи ОБСЄ мав виключно медіаторський характер. Він був позбавлений реальних механізмів примусу. Співголови могли генерувати компромісні формули, але вони не мали інструментів, щоб змусити сторони їх виконувати. По-друге, на тлі дипломатичної паузи кардинально змінився регіональний баланс сил. Азербайджан використав надприбутки від експорту енергоносіїв. Він розпочав масштабну модернізацію своєї армії. Поступово країна втрачала інтерес до складних політичних поступок. Водночас вона дедалі більше покладалася на силовий сценарій відновлення територіальної цілісності.

З іншого боку, у Вірменії запанувала стратегічна інерція. Збереження чинного статус-кво стало пріоритетом. Утримання територій і замороження конфлікту перетворилися на самоціль для керівництва. Перебуваючи в ілюзії, що час працює на них, вірменська сторона уникала імплементації болючих пунктів Мадридського документа. Зрештою, цей клубок суперечностей звів діяльність Мінської групи до формальних зустрічей. Їхня мета зводилася до запобігання ескалації. У підсумку Мадридські принципи перетворилися з практичної дорожньої карти на недосяжний дипломатичний ідеал [27, с. 255].

Восени 2020 р. Друга карабахська війна стала тектонічним зсувом. Вона остаточно зруйнувала попередню архітектуру мирного врегулювання. На зміну тривалій дипломатії під егідою ОБСЄ прийшла нова сувора реальність. Вона була закріплена Заявою від 9 листопада 2020 р. Цей документ ознаменував різкий перехід. Відбувся відхід від багатостороннього західного формату. Натомість сформувався регіональний трикутник «Росія - Азербайджан - Вірменія». Фактично Москва тимчасово монополізувала статус головного модератора. Вона

підкріпила свої позиції введенням миротворчого контингенту в зону конфлікту [2].

У цій новій геополітичній конфігурації Мінська група ОБСЄ опинилася на периферії. Її базові Мадридські принципи втратили актуальність на полі бою. Формат співголів фактично припинив активне існування. Йому на зміну прийшла силова дипломатія. У ній ключову роль відігравав уже не стільки міжнародно-правовий підхід, скільки реальний баланс сил на місці [92].

Проте російська монополія на миротворчість не стала єдиною альтернативою. З огляду на послаблення позицій Москви та зростання потреби сторін у легітимізації процесу, настав час для Європейського Союзу. Так званий «Брюссельський формат», ініційований Президентом Європейської Ради Шарлем Мішелем, запропонував іншу філософію медіації [83]. На відміну від Мінської групи, яка роками зосереджувалася на питанні політичного статусу Нагірного Карабаху, європейські дипломати змістили акцент. Вони зосередилися на нормалізації міждержавних відносин.

Брюссельський майданчик став ключовим для обговорення практичних кроків. Йшлося про делімітацію та демаркацію державних кордонів. Також обговорювалося розблокування регіональних транспортних комунікацій. Окрему увагу приділяли підготовці тексту комплексного мирного договору між Баку та Єреваном. Європейська ініціатива не мала за собою військової сили. Проте вона пропонувала економічні стимули. Водночас вона забезпечувала міжнародну легітимність процесу [82].

Паралельно із західними спробами перехопити ініціативу в процесі врегулювання активізувалися регіональні проєкти. Вони були покликані переформатувати Південний Кавказ без участі зовнішніх гравців. Найбільш показовим прикладом стала концепція платформи «3+3». Вона передбачала об'єднання трьох кавказьких держав. Йдеться про Азербайджан, Вірменію та Грузію. До них мали долучитися три великі сусіди - Туреччина, Росія та Іран [89].

Однак офіційний Тбілісі відмовився від участі. Причиною стала російська окупація частини грузинських територій. Попри це, ініціатива чітко

продемонструвала спільне прагнення Анкари, Москви та Тегерана. Вони намагалися обмежити вплив зовнішніх гравців у регіоні. Також ішлося про витіснення традиційних західних медіаторів. Серед них - США, Європейський Союз і Франція.

Таким чином, злам статус-кво після 2020 р. породив складну конкуренцію переговорних майданчиків. Майбутнє мирного процесу тепер визначається не стільки інститутами ОБСЄ. Воно залежить від суперництва глобальних і регіональних інтересів.

2.3. Геополітичний вимір конфлікту: інтереси та вплив зовнішніх факторів.

Південний Кавказ історично виступає ареною жорсткого стратегічного суперництва. Тут геополітичні інтереси великих сусідів тісно переплітаються з локальними конфліктами. Для держав, які мають спільні кордони з регіоном, карабахське питання ніколи не було лише територіальною суперечкою між Баку та Єреваном. Воно розглядалося крізь призму життєво важливих національних інтересів. Також ішлося про боротьбу за регіональне лідерство.

Російська Федерація, як традиційний гегемон на пострадянському просторі, десятиліттями вибудовувала складну політику в регіоні. З одного боку, Москва офіційно виступала гарантом безпеки Вірменії. Це було закріплено членством Єревана в ОДКБ. Також важливим фактором була наявність російської військової бази в Гюмрі [8].

З іншого боку, Росія залишалася найбільшим постачальником озброєння для Азербайджану. Вона свідомо підживлювала гонку озброєнь. Головна мета такої стратегії полягала у підтримці стану «керованої нестабільності». Москва балансувала сили сторін. У результаті і Баку, і Єреван ставали залежними від неї. Це забезпечувало Росії статус ключового арбітра в регіоні. Для Кремля нерозв'язаний конфлікт слугував інструментом впливу. Він дозволяв контролювати стратегічні транспортні коридори. Також це давало змогу

блокувати спроби розширення впливу Заходу та НАТО на Південному Кавказі [27, с. 268].

Проте російська монополія зазнала відчутного удару. Це сталося через стрімке зростання впливу Туреччини. У результаті регіональний баланс сил кардинально змінився. Раніше підтримка Анкари обмежувалася політичною та дипломатичною солідарністю з Баку. Однак напередодні та під час війни 2020 р. вона переросла у пряму військово-технічну допомогу. Туреччина діяла, керуючись концептом «одна нація - дві держави» [71, с. 5]. Вона забезпечила азербайджанську армію сучасними технологіями. Зокрема, йдеться про безпілотники. Також були залучені військові радники. Саме це стало одним із вирішальних факторів на полі бою.

За цією риторикою стоять прагматичні інтереси. Анкара прагне отримати прямий вихід до Каспійського басейну, багатого на енергоресурси. Ключовим геополітичним проєктом у цьому контексті є Зангезурський коридор. Він має пройти через територію Вірменії. Цей маршрут повинен з'єднати основну частину Азербайджану з його анклавом - Нахічеванню. Водночас він відкриває для Туреччини прямий сухопутний шлях до країн Центральної Азії. Це відповідає її амбіціям щодо інтеграції тюркського світу.

У цій складній регіональній конфігурації Ісламська Республіка Іран виступає фактором стримування. Її позиція на перший погляд виглядає парадоксальною. Попри ісламську солідарність, шийтський Тегеран історично тяжів до підтримки християнської Вірменії. Іноді ця підтримка була прихованою, а іноді - відкритою. Водночас Іран виступав проти посилення спорідненого шийтського Азербайджану [55, с. 274].

Цей парадокс пояснюється питаннями внутрішньої безпеки. На півночі Ірану проживає багатомільйонна азербайджанська меншина. У Тегерані побоюються, що посилення Азербайджану може спровокувати сепаратистські та ірредентистські рухи всередині країни. Крім того, Іран із пересторогою спостерігає за зростанням турецького впливу. Також занепокоєння викликає

військово-технічна співпраця Баку з Ізраїлем. У Тегерані це сприймають як загрозу оточення ворожими силами [76, с. 209].

Саме тому іранське керівництво неодноразово заявляло про свої «червоні лінії». Воно виступає проти будь-якої силової зміни кордонів на Кавказі. Зокрема, Іран категорично не приймає ідею створення екстериторіальних коридорів через вірменську провінцію Сюнік. Порушення цих принципів, за позицією Тегерана, неминуче викличе жорстку реакцію [14].

Для глобальних західних гравців Південний Кавказ ніколи не був просто віддаленою гарячою точкою. Цей регіон розглядається як важливий вузол світової безпеки. Також він має ключове значення для глобальної енергетичної архітектури. Водночас західна політика у карабахському врегулюванні має внутрішню дуальність. Прагматичні національні інтереси держав часто зіштовхуються з впливом лобістських груп і ціннісними орієнтирами.

Яскравим прикладом такого балансування є політика Сполучених Штатів Америки. З геополітичного та економічного погляду Вашингтон зацікавлений у стабільному транзиті каспійських енергоносіїв. Йдеться про постачання на світові ринки в обхід Росії та Ірану. Реалізація масштабних проєктів, таких як нафтопровід Баку - Тбілісі - Джейхан, стала можливою завдяки американській стратегії енергетичного стримування та диверсифікації [80, с. 118].

Однак зовнішня політика США формується не лише під впливом зовнішніх факторів. Вона залежить і від внутрішньополітичної ситуації. Вірменська діаспора у США є добре організованою та фінансово впливовою. Вона десятиліттями лобіювала інтереси Єревана. Одним із прикладів цього впливу стало ухвалення у 1992 р. 907-ї поправки до Акту на підтримку свободи. Цей закон заборонив уряду США надавати пряму допомогу Азербайджану [57]. Такий крок показав, що внутрішнє лобіювання може суттєво обмежувати гнучкість американської геополітики.

Схожу, але ще більш багаторівневу трансформацію переживає політика Європейського Союзу. За останні роки він еволюціонував від пасивного донора та спостерігача до ключового модератора мирного процесу. Для Брюсселя

відносини з Південним Кавказом сьогодні визначаються передусім питанням енергетичного виживання. На тлі повномасштабної війни в Україні та відмови від російських ресурсів Азербайджан став важливим партнером у диверсифікації постачання газу [45].

Водночас ЄС не може керуватися лише економічними інтересами. Як нормативна сила, він змушений балансувати між співпрацею з Баку та захистом прав людини, демократії і суверенітету Вірменії. Практичним проявом цього балансу стало розгортання цивільної місії спостерігачів ЄС на території Вірменії. Вона не має військового характеру. Проте слугує інструментом стримування ескалації. Також вона демонструє підтримку Єревана з боку Європи [21].

На тлі загальноєвропейської політики окремо вирізняється роль Франції. Вона займає найбільш чітку провірменську позицію серед західних держав. Ця позиція має внутрішньополітичні причини. У Франції проживає велика вірменська діаспора. Вона є згуртованою та впливовою в електоральному сенсі. Тому французькі політики змушені враховувати цей фактор. Особливо це помітно під час виборчих кампаній. У результаті Париж регулярно ухвалює жорсткі резолюції із засудженням дій Баку. Після 2020 р. Франція також розпочала постачання озброєння та систем протиповітряної оборони для Вірменії. Така підтримка позбавляє Францію статусу нейтрального посередника в очах Азербайджану. Водночас вона створює дисонанс із більш обережною та прагматичною політикою Брюсселя [22].

Отже, інституалізація переговорного процесу в межах Мінської групи ОБСЄ стала ключовим етапом міжнародних спроб врегулювання Карабаського конфлікту у 1994-2020 рр. Формування цього механізму дозволило створити постійний багатосторонній формат медіації, який заклав основу для регулярного дипломатичного діалогу між сторонами конфлікту та залученими посередниками. Водночас обмежений мандат, відсутність механізмів примусу та залежність від політичної волі держав-учасниць суттєво знижували ефективність діяльності Мінської групи. Більшість планів залишалися нереалізованими через взаємну недовіру сторін, різне бачення політичного статусу регіону та

несумісність базових позицій. У результаті переговорний процес поступово набув характеру затяжної дипломатичної стагнації.

Таким чином, діяльність Мінської групи ОБСЄ, попри її довготривале існування та важливу роль у підтриманні переговорного процесу, не привела до остаточного врегулювання конфлікту. Її досвід демонструє обмеженість міжнародних інституцій у ситуаціях, де відсутній консенсус ключових сторін і домінує складне переплетення регіональних та глобальних інтересів.

РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНФЛІКТУ ТА ЗМІНА ФОРМАТУ МИРНОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ

3.1. Друга Карабахська війна (осінь 2020 р.) та злам статус-кво.

У травні 1994 р. Бішкекський протокол встановив режим припинення вогню. Він сформував на Південному Кавказі тривалий, але доволі крихкий статус-кво. У цей період вірменські сили фактично контролювали територію колишньої Нагірно-Карабахської автономної області. Крім того, під їхнім контролем опинилися сім прилеглих районів Азербайджану.

Проте з часом ця конфігурація вичерпала свій стабілізаційний потенціал. Зрештою, це призвело до масштабної військової ескалації восени 2020 р. Такий розвиток подій не став раптовим, адже він став результатом складної взаємодії дипломатичних, економічних, військових та геополітичних факторів. Зокрема дані політичні процеси ми вже дослідили в двох попередніх розділах.

Мирний процес перетворився на імітацію без реальних кроків до деокупації територій. Це викликало глибоке розчарування як в азербайджанському суспільстві, так і серед політичного керівництва. Як наслідок, Баку почало розглядати силовий сценарій як єдиний дієвий інструмент вирішення проблеми.

Ключовою передумовою для зламу статус-кво стала кардинальна зміна балансу сил. Вона відбулася на користь Азербайджану завдяки потужному економічному зростанню країни на початку 2000-х рр. Баку вдалося успішно реалізувати масштабні енергетичні проєкти. Насамперед йдеться про нафтопровід Баку-Тбілісі-Джейхан та газопровід Баку-Тбілісі-Ерзурум [32, с. 315]. Саме вони дозволили Азербайджану акумулювати значні фінансові ресурси для подальших дій.

Економічна асиметрія між двома державами стрімко зростала. Азербайджан активно експортував вуглеводні. Отримані від цього надходження

він конвертував у масштабну модернізацію своїх збройних сил. В окремі роки оборонний бюджет Азербайджану перевищував увесь державний бюджет Вірменії [63, с. 2]. Це повністю зруйнувало військовий паритет, який існував у 1990-х рр.

Зміна економічного балансу дозволила Азербайджану якісно переоснастити армію. Країна здійснила перехід до концепції сучасної високотехнологічної війни. Баку також диверсифікував постачання озброєнь. Передові системи закуповувалися не лише в Росії, але й в Ізраїлі та Туреччині [93].

Особливий акцент робився на закупівлю БПЛА. Зокрема, це були розвідувально-ударні комплекси на кшталт турецьких Bayraktar TB2. Своєю чергою, вірменська армія продовжувала спиратися на застарілу радянську концепцію ведення війни. Її основою залишалася глибоко ешелонована статична оборона. Однак ця тактика виявилася вразливою перед новими технологічними викликами [78].

Тісна військова інтеграція та спільні навчання з Туреччиною значно підвищили боєздатність азербайджанської армії. Цьому також сприяло впровадження стандартів НАТО. Більше того, Анкара надала Баку безпрецедентну дипломатичну підтримку. Це створило своєрідну геополітичну «парасольку». Вона нейтралізувала можливе втручання зовнішніх гравців, зокрема Росії, на початкових етапах конфлікту [59, с. 35].

Таким чином, до осені 2020 р. статус-кво зразка 1994 р. остаточно втратив свою актуальність. Дипломатичні інституції перебували в стані паралічу. Натомість Азербайджан здобув колосальну економічну та технологічну перевагу, яку підкріплювала потужна підтримка Туреччини. Усе це створило об'єктивні передумови для початку Другої Карабахської війни [88].

Військова кампанія тривала з 27 вересня по 9 листопада 2020 р. Вона стала відомою як 44-денна війна. Головною особливістю успіху збройних сил Азербайджану стало використання БПЛА. Їх застосовували масово та інтегровано. Азербайджанська армія перейшла на мережево-центричний підхід.

Вона поєднала розвідку, управління та ураження в єдину систему, яка працювала в режимі реального часу [17, с. 72].

Вирішальну роль відіграли турецькі розвідувально-ударні комплекси Bayraktar TB2. Також вагомий внесок зробили ізраїльські баражуючі боєприпаси - дрони-камікадзе на кшталт Harop та Orbiter. Завдяки їм Азербайджан зміг швидко нейтралізувати застарілу систему ППО вірменських сил. У результаті Баку здобуло абсолютне панування у повітрі. Після знищення засобів ППО азербайджанські дрони почали діяти майже безкарно. Вони систематично ліквідовували бронетехніку, артилерійські системи, системи залпового вогню та логістичні вузли супротивника [65, с. 306].

Протягом понад 25 років вірменська сторона розбудовувала складну систему оборони. Вона складалася з фортифікаційних споруд та мінних полів і була відома як «Лінія Оганяна». Ця глибоко ешелонована статична оборона розраховувалася на відбиття класичних наземних атак. Однак фактор «технологічної війни» повністю знівельовав переваги вірменських фортифікацій. Високоточні удари з повітря руйнували укріплені пункти управління. Також знищувалися склади з боєприпасами глибоко в тилу. Через це підрозділи на передовій залишалися без постачання та координації [49].

Хід бойових дій можна умовно поділити на кілька етапів. Їхня специфіка була безпосередньо зумовлена географією регіону. На першому етапі азербайджанські війська зосередили свої зусилля на південному напрямку. Наступ розгортався уздовж річки Аракс, поблизу кордону з Іраном. Місцевий рівнинний рельєф чудово сприяв масованому використанню бронетехніки. Крім того, він дозволяв розкрити максимальний потенціал БПЛА. Здійснивши стрімкий прорив, азербайджанські війська взяли під контроль ключові населені пункти: Фізулі, Джебраїл та Зангелан. Таким чином вони фактично відрізали Нагірний Карабах від іранського кордону [74, с. 9].

На другому етапі фронт змістився у гірську місцевість. Тут застосування важкої техніки було вже суттєво обмеженим. За таких умов ключову роль перебрали на себе азербайджанські сили спеціальних операцій. Вони вдалися до

тактики інфільтрації. Малі мобільні групи непомітно просувалися складним рельєфом. Для ефективності їх оснастили сучасними засобами зв'язку та тепловізорами. Кульмінацією такої тактики стала операція зі звільнення стратегічно важливого та символічного міста Шуша на початку листопада [79].

У ході боїв під контроль азербайджанських сил перейшли території Джебраїльського, Фізулінського, Зангеланського, Кубатлінського, а також частина Ходжавендського, Ходжалінського та Шушинського районів, у тому числі селище Гадрут та стратегічно важливе місто Шуша. Також Азербайджан узяв під контроль весь азербайджано-іранський кордон. На північній ділянці азербайджанська армія також взяла під свій контроль низку стратегічних висот та населених пунктів [5].

10 листопада 2020 р. було опубліковано спільну заяву президента Азербайджану, прем'єр-міністра Вірменії та президента Росії про повне припинення всіх військових дій у зоні нагірно-карабахського конфлікту з 00 годин 00 хвилин за московським часом 10 листопада 2020 р. Угода про припинення вогню в Нагірному Карабаху, підписана Вірменією, Азербайджаном та Росією, передбачає введення російських миротворців паралельно з виведенням вірменських збройних сил та залишення під контролем Азербайджану частини території Нагірного Карабаху, у тому числі міста Шуша [13].

З формально-правової точки зору підписаний документ є лише спільною заявою. Це не повноцінний міжнародний договір, який підлягає обов'язковій ратифікації парламентами. Такий формат зумовив певну «юридичну гнучкість» сторін. Водночас він зробив ці домовленості доволі хиткими. Важливою особливістю стало те, що документ підписали поза межами Мінської групи ОБСЄ. На ньому немає підписів представників США та Франції. Цей факт чітко засвідчив витіснення західних акторів із процесу безпосереднього врегулювання конфлікту. Відбувся перехід до формату так званої «регіональної відповідальності». У цій новій системі ключову роль медіатора та гаранта перебрала на себе Москва [38, с. 8].

Ключовим положенням заяви став чіткий графік повернення територій. Йдеться про землі, які перебували під окупацією протягом 26 років. Тепер вони мали повернутися під контроль Баку. Згідно з документом, Азербайджан зберіг контроль над усіма територіями, зайнятими під час бойових дій. Серед них було і стратегічне місто Шуша, а також значна частина Гадрутського району. Крім того, документ зобов'язав Вірменію повернути Азербайджану Агдамський, Кельбаджарський та Лачинський райони. Винятком став лише п'ятикілометровий коридор. Фактично це означало повне відновлення територіальної цілісності Азербайджану навколо колишньої автономії. При цьому в тексті жодним чином не згадувався майбутній політичний статус Нагірного Карабаху. Це стало беззаперечною дипломатичною перемогою Баку. Відтак Азербайджан оголосив конфлікт вичерпаним, а питання статусу - неактуальним [73].

Також заява передбачала розгортання миротворчого контингенту РФ. Російські військові мали розміститися вздовж лінії зіткнення та Лачинського коридору. Термін їхнього перебування становив п'ять років із можливістю автоматичного продовження. Такий крок створив абсолютно нову безпекову конфігурацію. Росія стала єдиним фізичним гарантом безпеки вірменського населення, яке залишилося в регіоні. Водночас Москва отримала потужний важіль впливу на обидві сторони конфлікту. Змінилася і логістика регіону. Лачинський коридор залишався єдиною артерією, що з'єднувала Вірменію з Карабахом. Тепер він перейшов під контроль миротворців.

Особливе значення для майбутнього мирного процесу мав дев'ятий пункт Заяви. Він проголошував розблокування всіх економічних та транспортних зв'язків у регіоні. Зокрема, Вірменія брала на себе зобов'язання гарантувати безпеку транспортного сполучення. Воно мало з'єднати основну частину Азербайджану з Нахічеванською Автономною Республікою. Це положення відкрило шлях до дискусій про створення нових транзитних шляхів. У перспективі вони могли б пов'язати Туреччину, Азербайджан та Центральну Азію. Такий сценарій радикально змінив би економічну карту Кавказу. Проте

саме цей пункт виявився найбільш суперечливим у подальших переговорах. Головною причиною стало різне трактування сторонами самого поняття «коридор» [56].

Загалом Тристороння заява від 9 листопада 2020 р. зафіксувала воєнно-політичну поразку Вірменії. Натомість для Азербайджану вона стала тріумфом стратегії силового відновлення справедливості. Підписаний документ створив своєрідну перехідну модель. З одного боку, ключові територіальні питання були вирішені на користь Баку. З іншого боку, залишилися певні «сірі зони». До них належали питання делімітації кордону, безпеки комунікацій та остаточної інтеграції вірменського анклаву. Саме ці невирішені проблеми визначили порядок денний конфлікту на наступні три роки [41].

44-денна війна стала справжнім геополітичним тріумфом Туреччини. Ця держава вперше за останнє століття повернулася на Південний Кавказ. Вона міцно закріпилася тут як активний військово-політичний гравець. Анкара надала Азербайджану всебічну допомогу. Йдеться насамперед про технічну, розвідувальну та консультативну підтримку. Згодом в Агдамі було створено Спільний російсько-турецький моніторинговий центр. Цей крок офіційно закріпив нову роль Туреччини в регіоні. Така ситуація суттєво посилила позиції Анкари. Вона отримала змогу активніше просувати проєкт транспортного сполучення з Центральною Азією через територію Азербайджану. Усе це загалом значно зміцнило турецький вплив у великій євразійській політиці [91, с. 62].

Для Росії наслідки цієї війни виявилися доволі суперечливими. З одного боку, Москва допустила болючу поразку свого офіційного союзника - Вірменії. З іншого боку, Кремль отримав довгоочікувану можливість. Росія змогла розмістити власний миротворчий контингент безпосередньо на території Азербайджану. Введення російських військ дало Кремлю значну перевагу. Москва почала виступати головним гарантом безпеки в усьому регіоні. Це дозволило Росії посилити свій вплив як на Баку, так і на Єреван. Сама ж

миротворча місія фактично перетворилася на зручний інструмент політичного контролю над обома сторонами конфлікту [60, с. 83].

Війна також спровокувала глибоку кризу попередньої дипломатичної системи. Її головним уособленням багато років виступала Мінська група ОБСЄ. США та Франція виявилися абсолютно неготовими до такого стрімкого розвитку подій. Вони не очікували зміни ситуації саме військовим шляхом. Їхні традиційні підходи базувалися на застарілих «Мадридських принципах». Проте в нових реаліях вони повністю втратили свою актуальність [28].

Показовим став сам факт підписання Тристоронньої заяви. Цей документ узгоджувався без будь-якої участі західних держав. Такий крок чітко засвідчив їхнє фактичне відсторонення від ключових процесів. У результаті політичний ландшафт докорінно змінився. Відтепер реальний вплив зосередився в руках Баку, Анкари та Москви.

В тристоронній заяві свідомо уникнули питання політичного статусу Нагірного Карабаху. Одразу після війни офіційний Баку заявив, що «карабахського питання більше не існує». Азербайджан повністю відмовився від будь-яких подальших переговорів щодо автономії. Натомість керівництво країни наполягало виключно на «реінтеграції» цієї території. Відповідно, вірменське населення анклаву опинилося в стані глибокого правового вакууму та екзистенційної невизначеності [69].

Водночас Азербайджан повернув контроль над прилеглими районами. Це призвело до того, що збройні сили двох держав раптово опинилися віч-на-віч. Зіткнення тепер відбувалися на нових, досі не демаркованих ділянках державного кордону. Така ситуація заклала міцну основу для регулярних прикордонних конфліктів. Після припинення вогню задокументовано ще щонайменше 9 випадків порушень лише у 2020 році. Причинами продовження конфлікту між Вірменією та Азербайджаном були відсутність мирного договору та відсутність делімітації кордону [46].

Залишені у 2020 р. невирішені питання аж ніяк не стимулювали сторони до укладання великого мирного договору. Навпаки, вони стали зручним

інструментом подальшого тиску з боку Баку. Азербайджан чудово розумів слабкість Вірменії. Баку також вдало скористалося геополітичною скрутністю Росії. З 2022 р. Москва повністю зосередилася на війні проти України і почала стрімко втрачати вплив на Кавказі. За таких сприятливих умов Азербайджан перейшов до тактики поступового «удушення» залишків невизнаної республіки [39].

Протягом 2022-2023 рр. тривала багатомісячна блокада Лачинського коридору. Вона спричинила масштабну гуманітарну кризу в анклаві. Це стало прямим наслідком недосконалості домовленостей 2020 р. Зрештою, ця крихка парадигма остаточно вичерпала себе. Вона завершилася блискавичною військовою операцією Азербайджану 19-20 вересня 2023 р.

Таким чином, Друга Карабахська війна не принесла остаточного миру в його класичному розумінні. Натомість вона стала вирішальним етапом у реалізації стратегії Азербайджану з силового відновлення своєї територіальної цілісності. Ця кампанія назавжди знищила ілюзію щодо можливості врегулювання конфлікту на основі рівноправного компромісу. Війна заклала пряму основу для подальших подій 2023 р. У підсумку все завершилося остаточним поглинанням регіону Азербайджаном та повним демонтажем структур невизнаної республіки. Фінальним акордом став трагічний масовий вихід вірменського населення з історичних земель його проживання.

3.2. Військово-політичні події 2023 р.: відновлення суверенітету Азербайджану над регіоном та наслідки для вірменського населення.

Тристороння заява від 9 листопада 2020 р. встановила певну модель статус-кво. Проте згодом Азербайджан зрозумів, що вона не призводить до швидкої політичної капітуляції. Не відбувалося і роззброєння невизнаної республіки. Тоді Баку перейшло до реалізації стратегії поступового «удушення» анклаву. Ця стратегія мала на меті системне виснаження ресурсів регіону. Це мало створити умови, за яких військовий опір став би фізично неможливим. Ключовим

інструментом такої політики стало встановлення контролю над Лачинським коридором. На той момент він залишався єдиною транспортною артерією, що з'єднувала Нагірний Карабах із Вірменією.

Процес ізоляції регіону розпочався 12 грудня 2022 р. Для цього Азербайджан застосував гібридні методи тиску. Група азербайджанських громадян назвала себе екологічними активістами. Вони перекрили рух Лачинським коридором у районі міста Шуша. Свої дії вони мотивували протестом проти незаконного видобутку корисних копалин [16].

Цей крок дозволив Азербайджану де-факто розпочати блокаду. При цьому Баку уникнуло прямого порушення режиму припинення вогню. Також не відбулося відкритої конфронтації з російським миротворчим контингентом. Адже саме в зоні його відповідальності перебував цей стратегічний коридор. Миротворці РФ продемонстрували відверту пасивність. Вони виявили нездатність або просто небажання розблокувати дорогу. Це стало першим чітким сигналом. Він засвідчив втрату Москвою реального контролю над ситуацією. Така бездіяльність Росії фактично легітимізувала всі подальші кроки Баку [29].

Гібридна фаза блокади тривала до 23 квітня 2023 р. Після цього вона перетворилася на офіційну державну політику Азербайджану. Баку почало діяти в односторонньому порядку. На в'їзді до Лачинського коридору, біля мосту Хакарі, встановили прикордонний КПП. Цей крок фактично скасував екстериторіальний статус маршруту. Раніше він був чітко передбачений угодами 2020 р. Тепер Азербайджан здобув повний контроль над переміщенням людей та вантажів. Після відкриття офіційного КПП акції «екоактивістів» одразу припинилися. З літа 2023 року блокада стала тотальною. Було заборонено проїзд навіть гуманітарним конвоям Міжнародного комітету Червоного Хреста [23].

Дев'ятимісячна ізоляція тривала з грудня 2022 по вересень 2023 р. Вона спричинила вкрай важку гуманітарну кризу. Від цього безпосередньо постраждали близько 120 тисяч жителів Нагірного Карабаху. У регіоні виникла гостра нестача базових речей. Йдеться насамперед про продовольство, медикаменти та засоби гігієни. Через такий дефіцит лікарні були змушені

повністю припинити планові операції. Азербайджан також регулярно перекривав постачання газу та електроенергії з Вірменії. Це миттєво призводило до масової зупинки підприємств і закриття шкіл. Постійна ізоляція створювала реальну загрозу голоду. Такі суворі умови значно посилювали психологічний тиск на місцеве населення [44].

Однак блокада мала не лише гуманітарний вимір. Вона також носила чітко виражений військово-стратегічний характер. Тривала ізоляція суттєво послабила економіку та обороноздатність Нагірного Карабаху. Вірменські сили втратили можливість проводити повноцінну ротацію особового складу. Також припинилося постачання боєприпасів, палива й запчастин для військової техніки. До осені 2023 р. анклав опинився у стані глибокого логістичного колапсу. Це остаточно позбавило його здатності до тривалого збройного опору. У результаті виникли ідеальні умови для подальших дій Баку. Саме це дозволило Азербайджану провести успішну та швидку воєнну операцію у вересні 2023 р. [24].

Ця стрімка військова кампанія Збройних сил Азербайджану розпочалася 19 вересня. Вона стала цілком логічним завершенням стратегії виснаження. Сама операція тривала фактично лише одну добу. Проте вона стала потужним фінальним акордом у силовому вирішенні Карабахського конфлікту. Офіційний Баку позиціонував дану протистояння, як «антитерористичні заходи локального характеру». Задекларованою метою операції стало «відновлення конституційного ладу Азербайджанської Республіки». Також йшлося про роззброєння та виведення формувань збройних сил Вірменії. Варто зазначити, що офіційний Єреван категорично заперечував саму наявність своїх військ на цій території [88].

З військової точки зору ця операція стала класичним блицкригом. Вона була розрахована на швидкий параліч системи управління супротивника. Азербайджанська армія застосувала масовані артилерійські удари. Також активно використовувалася високоточна зброя та ударні БПЛА. Усі ці удари наносилися по заздалегідь розвіданих позиціях ППО вірменських сил. Крім того,

цілями стали ключові вузли зв'язку та склади боєприпасів. Обороноздатність анклаву була вже критично підірвана попередньою дев'ятимісячною блокадою. З огляду на це організований опір виявився просто неможливим. Окремі осередки оборони намагалися чинити спротив. Проте вони були дуже швидко придушені переважаючими силами азербайджанської армії.

Уже 20 вересня 2023 р. де-факто керівництво Нагірного Карабаху прийняло важке рішення. Воно повністю усвідомлювало неможливість подальшого спротиву. Також існувала величезна загроза масштабних жертв серед цивільного населення. Тому керівництво погодилося на припинення вогню виключно на умовах, продиктованих Баку. Ця вимушена угода означала повну та беззастережну військову капітуляцію [36].

Ключовим геополітичним аспектом вересневих подій стала пасивність російського миротворчого контингенту. Він був розгорнутий у регіоні ще після підписання Тристоронньої заяви 2020 р. У зоні відповідальності миротворців тривали інтенсивні бойові дії. Попри це, російські війська обмежилися лише пасивним спостереженням. Вони також провели часткову евакуацію цивільного населення. Однак миротворці навіть не намагалися зупинити наступ Азербайджану. Офіційна Москва активно виправдовувала своє невтручання. Вона апелювала до того, що Баку діє на власній міжнародно визнаній території. Кремль також посилався на попередні заяви прем'єр-міністра Вірменії Нікола Пашиняна. Адже раніше він офіційно визнав територіальну цілісність Азербайджану разом із Карабахом. Однак фактично така позиція мала вирішальне значення. Вона дала Азербайджану можливість остаточно вирішити багаторічний конфлікт військовим шляхом [94].

Невтручання Росії мало серйозні політичні наслідки. Воно суттєво підірвало довіру вірменського суспільства до Москви. Її остаточно перестали сприймати як надійного союзника та гаранта безпеки. Ця ситуація також яскраво продемонструвала реальне ослаблення російських позицій на Південному Кавказі. Головною причиною цього стала зосередженість Кремля на війні проти

України. Крім того, далася взнаки зростаюча залежність Росії від стратегічного партнерства з Азербайджаном і Туреччиною [43].

Блискавична військова операція 19-20 вересня 2023 р. стала справжньою точкою неповернення у Карабахському конфлікті. Вона повністю ліквідувала військовий потенціал невизнаної республіки. Крім того, ця кампанія засвідчила фундаментальну зміну всіх геополітичних реалій. Азербайджан остаточно закріпив свою беззаперечну монополію на застосування сили в регіоні. Натомість Росія фактично самоусунулася від виконання своїх безпекових зобов'язань, взятих ще у 2020 р. Така пасивність Москви відкрила прямий шлях до наступного етапу. Ним став повний політичний демонтаж сепаратистського утворення [36].

Військова капітуляція 20 вересня 2023 р. запустила абсолютно незворотний процес. Почалася остаточна ліквідація де-факто державності Нагірного Карабаху. Для офіційного Баку припинення збройного опору було лише першим кроком. Кінцевою метою стала абсолютна зачистка політичного та інституційного ландшафту регіону. З нього мали зникнути будь-які структури, що могли б претендувати на суб'єктність чи бодай якусь автономію. Цей етап характеризувався надзвичайно швидким і безкомпромісним демонтажем усієї системи управління.

Після припинення бойових дій Азербайджан висунув жорсткі ультимативні вимоги. Вони стосувалися повного роззброєння та ліквідації всіх військово-політичних структур невизнаного Арцаху. Офіційне Баку наполягало на остаточному розформуванні «Армії оборони Арцаху». Також вимагалася негайна передача всього наявного озброєння. Воно мало повністю перейти під контроль азербайджанської армії. Одночасно було категорично відкинуто будь-які варіанти політичної автономії. Це безапеляційне рішення стосувалося всього вірменського населення цього регіону [51].

Азербайджан оголосив незаконними абсолютно всі органи влади невизнаної республіки. Під цю заборону потрапили посада президента, місцевий парламент та всі міністерства. Баку вимагало їхнього негайного та

беззастережного розпуску. Надалі управління регіоном мало здійснюватися за новими правилами. Воно повинно було відбуватися виключно в межах конституційного поля Азербайджану.

28 вересня 2023 р. глава НКР Самвел Шахрамзян підписав указ про припинення існування Нагірно-Карабахської Республіки з 1 січня 2024 р. У тексті прямо пояснювалася причина такого радикального кроку. Рішення обґрунтовувалося «складною військово-політичною ситуацією». Також наголошувалося на гострій необхідності гарантувати фізичну безпеку місцевого населення [6].

Азербайджан прагнув надійно закріпити свою перемогу після встановлення контролю над Нагірним Карабахом. Офіційне Баку також прагнуло повністю унеможливити будь-який реваншизм у майбутньому. З цією метою азербайджанські спецслужби розгорнули масштабну цілеспрямовану кампанію. Її головною мішенню стала колишня політична та військова еліта невизнаної республіки. Саме під час спроб виїхати до Вірменії їх було перехоплено та затримано. Серед арештованих опинилися одразу троє колишніх президентів: Аркадій Гукасян, Бако Саакян та Араїк Арутюнян. Під арешт також потрапили високопоставлені представники військового командування та керівники місцевих силових структур [50].

Офіційний Баку висунув затриманим низку надзвичайно тяжких обвинувачень. Їм інкримінували сепаратизм та системне фінансування тероризму. Також серед ключових звинувачень фігурувало створення незаконних збройних формувань. Ці показові арешти мали не лише суто практичний, але й глибоко символічний характер. Вони наочно демонстрували повну невідворотність покарання за будь-яке посягання на територіальну цілісність Азербайджану. Такі жорсткі кроки були покликані остаточно підірвати моральний дух усіх прихильників незалежності Карабаху [86, с. 6].

Восени 2023 р. розпочалося фактичне і тотальне викорінення самого політичного концепту «Арцаху». У результаті цих системних дій вірменське населення опинилося перед надзвичайно жорстким вибором. Люди мали або

прийняти громадянство Азербайджану без жодних чітких гарантій власної безпеки, або назавжди залишити цей регіон [87].

Військова капітуляція та політичний демонтаж інституцій Нагірного Карабаху мали катастрофічні наслідки. Вони спровокували надзвичайно гостру гуманітарну кризу. Вона стала однією з наймасштабніших і найшвидших у новітній історії Європи та всього пострадянського простору. Завершення воєнної фази конфлікту так і не принесло очікуваного примирення. Натомість воно обернулося тотальним демографічним зсувом.

Наприкінці вересня 2023 р. Лачинський коридор було нарешті розблоковано. В зв'язку з чим почався масовий відхід більшості місцевого вірменського населення, і до 30 вересня з Нагірного Карабаху до Вірменії прибуло понад 100 тисяч біженців. Фактично це було майже все вірменське населення Нагірного Карабаху. Евакуація проходила в умовах суцільної паніки. Люди постійно потерпали від гострого дефіциту палива. Через це на гірських дорогах утворювалися багатоденні затори. Символом цієї масової трагедії став жахливий вибух на складі пального біля Степанакерта. Катастрофа сталася 25 вересня. Унаслідок неї загинуло понад 200 людей [42].

Азербайджан категорично заперечував примусовий характер такого виїзду. Офіційний Баку називав це виключно «добровільним вибором» самого населення. Водночас азербайджанська влада пропонувала вірменам прийняти своє громадянство в межах процесу «реінтеграції». Натомість Вірменія виступила з кардинально іншою оцінкою. Її позицію підтримала низка міжнародних організацій та правозахисних структур. Зокрема, йдеться про впливові Amnesty International та Human Rights Watch. Вони чітко розцінили ці події як етнічну чистку та примусову депортацію. Їхнім головним аргументом стала попередня жорстка дев'ятимісячна блокада. Також експерти враховували наслідки воєнної операції та повну відсутність міжнародних гарантій безпеки. Усе це разом створило так зване «середовище примусу» [50].

Прибуття понад 100 тисяч переселенців стало надзвичайно серйозним викликом для державної системи Вірменії. Адже ця величезна цифра становила

близько 3-4% від загального населення країни. Уряд надав цим людям офіційний статус осіб під тимчасовим захистом. Таке своєчасне рішення дозволило їм швидко легалізувати своє перебування. Також біженці отримали законне право на необхідну соціальну допомогу. При цьому за ними повністю збереглася можливість спрощеного набуття вірменського громадянства в майбутньому [58].

Події осені 2023 р. стали не просто завершенням чергової фази ескалації. Вони докорінно змінили всю архітектуру вірмено-азербайджанських відносин. Азербайджан успішно відновив повний суверенітет над територією колишньої Нагірно-Карабахської автономної області. Це означало остаточний кінець тривалої епохи «замороженого конфлікту». Такий розвиток подій ініціював концептуальний злам у всій парадигмі мирного процесу [29].

Протягом понад трьох десятиліть ядром будь-яких мирних ініціатив був пошук складного компромісу. Зокрема, на це спиралися відомі Мадридські принципи. Дипломати намагалися поєднати принцип територіальної цілісності з правом націй на самовизначення. Фактично ж усе зводилося до одного фундаментального питання. Ним було визначення остаточного політичного статусу Нагірного Карабаху.

Однак військова перемога Азербайджану кардинально змінила ситуацію. Подальший масовий вихід вірменського населення дозволив офіційному Баку діяти рішуче. Країна в односторонньому порядку зняла це питання з міжнародного порядку денного. Концепт «карабахської проблеми» де-факто та де-юре перестав існувати. Він більше не розглядається як предмет міждержавних переговорів. Територіальна цілісність Азербайджану була успішно відновлена силовими методами. Згодом її мовчазно визнало і міжнародне співтовариство [19, с. 14].

Зникнення предмета територіальної суперечки мало серйозні наслідки для світової дипломатії. Воно призвело до остаточної маргіналізації багатосторонніх посередницьких інституцій. Насамперед це вдарило по авторитету Мінської групи ОБСЄ. Більше того, сам інститут зовнішнього медіаторства почав стрімко

втрачати свою визначальну роль. Ця тенденція торкнулася як зусиль Росії, так і діяльності західних платформ у Брюсселі чи Вашингтоні.

Після подій 2023 р. мирний процес зазнав глибокої трансформації. Він чітко перейшов у формат прямих двосторонніх переговорів між Єреваном та Баку. Сторони звернулися до нової практики прямого узгодження текстів угод. Вони почали обмінюватися положеннями майбутнього мирного договору без будь-якої участі третіх країн. Такий підхід яскраво свідчить про прагматизацію їхніх відносин. Водночас це є цілком усвідомленою спробою ізолювати мирний процес від глобального геополітичного протистояння між Заходом та РФ [66].

Після завершення бойових дій конфлікт перейшов у формат класичних міждержавних відносин. Насамперед постало вкрай складне питання делімітації та демаркації кордону між Вірменією та Азербайджаном. Колишній адміністративний кордон між цими союзними республіками СРСР ніколи не мав офіційного міждержавного статусу. За основу сторони вирішили взяти Алма-Атинську декларацію 1991 р. та старі радянські генштабівські карти. Однак на практиці цей процес суттєво ускладнюється. Головною перешкодою стала наявність численних ексclaveів та анклавів. Крім того, ситуацію постійно загострює проблема спірних стратегічних висот [30].

Ще одним надзвичайно важливим питанням стало відкриття транспортного сполучення. Воно має з'єднати основну територію Азербайджану та Нахічеванську Автономну Республіку. Цей стратегічний маршрут пролягає безпосередньо через Сюнікську область Вірменії. Даний проєкт став широко відомим як «Зангезурський коридор». Офіційний Баку розглядає його як транзитний шлях із мінімальним митним контролем. Натомість Єреван категорично не погоджується з таким баченням. Вірменія вважає будь-яку екстериторіальність прямою загрозою власному державному суверенітету. У відповідь вірменська сторона активно просуває свою власну логістичну альтернативу. Вона отримала назву концепція «Перехрестя миру» [77].

Головною метою цього нового етапу врегулювання є підписання комплексного мирного договору. Його міцним фундаментом має стати взаємне

та беззастережне визнання територіальної цілісності обох держав. Для Вірменії такий документ має критично важливе значення. Він означає реальні гарантії безпеки для власних кордонів. Також це відкриває прямий шлях до послаблення багаторічної блокади з боку Туреччини. Для Азербайджану підписання мирного договору виконує інші стратегічні завдання. Цей крок має остаточно та юридично закріпити результати переможної війни [19, с. 18].

Підсумовуючи, можна впевнено стверджувати одне. Події 2023 р. назавжди закрили сторінку етнотериторіального конфлікту навколо Нагірного Карабаху. Сам мирний процес зазнав глибокої еволюції. Він відійшов від безрезультатних спроб розв'язати «заморожену суперечку» щодо сепаратистського анклаву. Натомість розпочався складний, але цілком прагматичний процес нормалізації відносин. Тепер це повноцінний діалог між двома суверенними державами. Головне протиріччя вже знято, однак шлях до підписання остаточного мирного договору залишається непростим. Цьому серйозно перешкоджає надзвичайно глибока криза довіри між сторонами. Ситуацію також ускладнюють нерозв'язана проблема делімітації кордонів та активна геополітична боротьба. Головною метою в ній і надалі залишається контроль над стратегічними транзитними маршрутами Південного Кавказу.

ВИСНОВКИ

У ході роботи зроблено такі висновки, що Карабахський конфлікт має глибоке історичне коріння. Імперська та радянська влада проводили тут специфічну адміністративну політику. Кордони регіону нарізалися штучно. Це створило вкрай нестабільну етнотериторіальну конструкцію. Десятиліттями міжнаціональне протистояння було прихованим. Однак розпад СРСР зруйнував систему стримування. Політична криза стрімко переросла у Першу Карабахську війну. Це був повномасштабний збройний конфлікт.

У травні 1994 р. сторони підписали Бішкекський протокол. Проте цей документ не вирішив самої проблеми. Він лише зафіксував тимчасовий статус-кво. Війська просто зупинилися на лінії розмежування. Дієвих механізмів деокупації створено не було. Повноцінний миротворчий контроль також був відсутній. Згодом переговорний процес інституціалізували. Головним майданчиком стала Мінська група ОБСЄ. Посередники розробили низку мирних ініціатив. Найвідомішими серед них стали Мадридські принципи. Але до остаточного врегулювання це не призвело. Дипломатичний процес надовго зайшов у глухий кут.

Між сторонами конфлікту панувала тотальна недовіра. Їхні бачення політичного статусу регіону були категорично несумісними. Міжнародні посередники виявилися безсилими. Вони не мали реальних механізмів примусу до миру. Ситуацію суттєво ускладнювали зовнішні гравці. Насамперед ідеться про вплив Росії. Москва свідомо підтримувала стан «керованої нестабільності». Це був зручний політичний інструмент. Так Росія зберігала за собою статус ключового арбітра. Це дозволяло їй міцно утримувати вплив на всьому Південному Кавказі.

Восени 2020 р. ситуація радикально змінилася, розпочалася Друга Карабахська війна. Азербайджан мав значну економічну перевагу. Його армія перейшла до високотехнологічної моделі. Туреччина надала безпрецедентну військово-політичну підтримку. Усе це забезпечило Баку абсолютну перевагу на полі бою. Дев'ятого листопада 2020 р. сторони підписали Тристоронню заяву.

Вона зафіксувала повернення Азербайджану значної частини територій. У регіоні розгорнули російський миротворчий контингент. Це кардинально змінило логістику. Західні посередники були фактично витіснені з процесу врегулювання.

Проте модель 2020 р. виявилася лише перехідним етапом. Росія зосередилася на війні проти України. Її геополітична активність на Кавказі знизилася. Азербайджан вдало скористався цією скутістю Москви. Баку перейшло до тактики виснаження вірменського анклаву. Почалася багатомісячна блокада Лачинського коридору. Згодом, 19-20 вересня 2023 р., Азербайджан провів блискавичну військову операцію. Російські миротворці продемонстрували повну пасивність та не втручалися. Це призвело до беззастережної військової капітуляції анклаву. Де-факто державність невизнаної республіки була остаточно ліквідована.

Військові події осені 2023 р. завершилися тим, що Азербайджан повністю відновив свій державний суверенітет над усією територією Нагірного Карабаху. Це означало беззаперечний перехід регіону під юрисдикцію Баку та швидкий, незворотний демонтаж будь-яких політичних та силових структур невизнаної республіки. Щойно Лачинський коридор було розблоковано, розпочався масовий і панічний вихід місцевого населення. Усього за кілька днів понад 100 тисяч етнічних вірмен, де-факто майже всі жителі анклаву, виїхали до сусідньої Вірменії. Евакуація супроводжувалася транспортним колапсом, нестачею палива та трагічними інцидентами. Цей трагічний епізод обернувся тотальним демографічним зсувом на Південному Кавказі.

На сучасному етапі сторінку етнотериторіального конфлікту навколо Нагірного Карабаху остаточно закрито, що поклало край епосі «замороженого конфлікту». Сам мирний процес зазнав глибинної трансформації. Він відійшов від багатостороннього міжнародного посередництва. Питання політичного статусу анклаву більше не обговорюється. Тепер переговори перейшли у прямий двосторонній формат. Це діалог виключно між двома суверенними державами - Баку та Єреваном. Головними викликами нової парадигми відносин

залишаються складна делімітація та демаркація кордонів, розблокування транспортних комунікацій та підписання комплексного мирного договору, що має базуватися на взаємному визнанні територіальної цілісності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаренко Х. про війну за Карабах: Вони чекали цього 30 років. YouTube ресурс URL: https://www.youtube.com/watch?v=42UGnW_uCB8.
2. Заява про припинення вогню в Нагірному Карабасі (2020). *Wikipedia*. URL: <https://surl.li/tpkthh> (дата звернення: 05.05.2026).
3. Квятковський Р. В. Карабаський конфлікт: погляди світової спільноти
4. щодо загострення конфлікту у 2020 році.– URL: <http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v40/24.pdf>.
5. Історія заморожених конфліктів: п'ять уроків для України.// Фокус. – URL: <https://focus.ua/uk/politics/606793-istoriya-zamorozhenih-viyskovih-konfliktiv-v-sviti-p-yat-urokiv-dlya-ukrajini>
6. Ільхам Алієв та перша леді Мехрібан Алієва побували у звільненому від окупації місті Агдам. *Офіційний сайт Президента Азербайджанської Республіки*. 2020. URL: <https://surl.li/zwrvxn> (дата звернення: 14.05.2026).
7. Костирін В. «Влада» Нагірного Карабаху оголосила про припинення існування невизнаної республіки. *РБК-Україна*. 2023. URL: <https://surl.li/zjisgp> (дата звернення: 14.05.2026).
8. Патійчук В. О. Чинники виникнення та розвитку Нагірно-Карабахського конфлікту / В. О. Патійчук, А. Р. Турбан, С. А. Ціпошук. *Modern aspects of science and practice : the XI International Science Conference (November 30 - December 03)*. Melbourne, 2021. Р. 124-134.
9. Пограничне розміщення російської військової бази в Республіці Вірменія. Угода між Республікою Вірменія та Російською Федерацією 16 березня 1995 р. *Union of Informed Citizens*. 1995. URL: <https://surl.li/hmjgvz> (дата звернення: 02.05.2026).
10. Попов А. В. Нагірно-Карабахський конфлікт: причини, розвиток, політичні наслідки : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього рівня «бакалавр» за спеціальністю 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» / Український Державний Університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2024. 83 с.

11. Сумгаїтський погром . // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Сумгаїтський_погром (дата звернення: 19.06.2026).
12. Теперішній час. Нагірний Карабах: 30 років протистояння (хронологія конфлікту). *Радіо Свобода*. URL: <https://surl.li/lseerg> (дата звернення: 08.04.2026).
13. Чирва Ю. І. Нагірно-карабаський конфлікт: витоки і основні етапи розгортання. *Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства: зб. наук. праць*. Криворіз. держ. пед. ун-т. Кривий Ріг, 2010. Вип. 8. С. 159-167.
14. Шеремета Д. Президент Азербайджану заявив про капітуляцію Вірменії. *Главком*. 2020. URL: <https://surl.li/ggtafn> (дата звернення: 14.05.2026).
15. «Шлях Трампа»: що відомо про Зангезурський коридор, управління яким на 99 років отримають США. *Obozrevatel*. URL: <https://surli.cc/jgawuo> (дата звернення: 04.05.2026).
16. Altstadt A. L. The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule. Stanford, CA : Hoover Institution Press, 1992. 357 p.
17. Amnesty International. The State of the World's Human Rights; Azerbaijan 2023. *Ecoi.net*. 2024. URL: <https://surl.li/ygbzyd> (дата звернення: 14.05.2026).
18. Antal J. 7 Seconds to Die: A Military Analysis of the Second Nagorno-Karabakh War and the Future of War. Havertown : Casemate Publishers, 2022. 160 p.
19. Armenia and Azerbaijan: Getting a Peace Agreement across the Finish Line. *International Crisis Group*. 2024. URL: <https://surl.li/krtsdp> (дата звернення: 14.05.2026).
20. Armenia and Azerbaijan: The Hard Road to a Lasting Peace. International Crisis Group. 2025. N° 98. 24 p.
21. Armenia/Azerbaijan: Statement by the President of the Republic of Azerbaijan at Key West. *ReliefWeb*. 2001. URL: <https://surl.li/eqyitp> (дата звернення: 02.05.2026).

- 22.Armenia: EU sets up a civilian mission to ensure security in conflict-affected and border areas. *Council of the European Union*. 23 January 2023. URL: <https://surl.li/aeyslx> (дата звернення: 05.05.2026).
- 23.Armenia's military and economic cooperation with France and India. *Defence24*. URL: <https://surl.li/dsusfi> (дата звернення: 05.05.2026).
- 24.Averting a New War between Armenia and Azerbaijan. *International Crisis Group*. 2023. Europe Report No. 266. URL: <https://surl.li/mespsm> (дата звернення: 14.05.2026).
- 25.Azerbaijan: Blockade of Lachin corridor putting thousands of lives in peril must be immediately lifted. *Amnesty International*. 2023. URL: <https://surl.li/jujedq> (дата звернення: 14.05.2026).
- 26.Bournoutian G. A. Armenians and Russia, 1626-1796: A Documentary Record. Costa Mesa, CA : Mazda Publishers, 2001. 578 p.
- 27.Bournoutian G. A. The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province: A Primary Source on the Demography and Economy of Karabagh in the Early 19th Century. Costa Mesa, CA : Mazda Publishers, 2011. 456 p.
- 28.Broers L. Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a Rivalry. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2019. 432 p.
- 29.Broers L. Perspectives: The EU and Karabakh: Picking up the pieces, looking for a role. *Eurasianet*. 2021. URL: <https://surl.li/gczevk> (дата звернення: 14.05.2026).
- 30.Broers L. Russia concedes Karabakh for stake in new regional order. *Chatham House*. 2023. URL: <https://surl.li/qdhqjl> (дата звернення: 14.05.2026).
- 31.Broers L. US intervention opens new page in Armenia-Azerbaijan peace talks but challenges remain. *Chatham House*. 2025. URL: <https://surl.li/tbziui> (дата звернення: 14.05.2026).
- 32.Cheterian V. War and Peace in the Caucasus: Russia's Troubled Frontier. London : Hurst & Company, 2008. 395 p.
- 33.Cornell S. E. Azerbaijan Since Independence. Armonk, NY : M. E. Sharpe, 2011. 508 p.

34. Cornell S. E. *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. Richmond : Curzon Press, 2001. 480 p.
35. Cornell S. E. *The Nagorno-Karabakh Conflict*. Department of East European Studies, Uppsala University. Report No. 46. Uppsala, 1999. 164 p.
36. Croissant M. P. *The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications*. Westport, CT : Praeger Publishers, 1998. 172 p.
37. De Waal T. *A Tragic Endgame in Karabakh*. *Carnegie Endowment for International Peace*. 2023. URL: <https://surl.li/qhyxwm> (дата звернення: 14.05.2026).
38. De Waal T. *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*. New York : New York University Press, 2003. 360 p.
39. De Waal T. *In the South Caucasus, Can New Trade Routes Help Overcome a Geography of Conflict?* *Carnegie Endowment for International Peace*. 2021. 10 p.
40. De Waal T. *The End of the Near Abroad*. *Carnegie Endowment for International Peace*. 2024. URL: <https://surli.cc/kbluad> (дата звернення: 14.05.2026).
41. De Waal T. *The Karabakh Trap: Dangers and Dilemmas of the Nagorny Karabakh Conflict*. Conciliation Resources. 2008. 14 p.
42. De Waal T. *Unfinished Business in the Armenia-Azerbaijan Conflict*. *Carnegie Endowment for International Peace*. 2021. URL: <https://surl.li/iabylk> (дата звернення: 14.05.2026).
43. *Death toll in Nagorno-Karabakh fuel depot blast jumps to 170*. *BBC News*. 2023. URL: <https://surl.lu/vfhixi> (дата звернення: 14.05.2026).
44. Dumoulin M. *After Nagorno-Karabakh: How Europeans can strengthen Armenia's resilience* / M. Dumoulin, G. Gressel. *European Council on Foreign Relations*. 2023. URL: <https://surl.li/bhjyxj> (дата звернення: 14.05.2026).
45. *Ensuring free and safe access through the Lachin Corridor: Resolution 2508*. *Parliamentary Assembly of the Council of Europe*. 2023. URL: <https://surl.li/touukd> (дата звернення: 14.05.2026).

- 46.EU and Azerbaijan enhance bilateral relations, including energy cooperation. *European Commission*. 18 July 2022. URL: <https://surl.li/duxqde> (дата звернення: 05.05.2026).
- 47.Gavin G. Azerbaijan launches attack in Nagorno-Karabakh, announces ‘evacuation’ of Armenian population. *POLITICO*. 2023. URL: <https://surl.li/qifxsk> (дата звернення: 14.05.2026).
- 48.Ghereghlou K. Cashing in on land and privilege for the welfare of the shah: monetisation of tiyul in ealy Safavid Iran and Eastern Anatolia. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*. 2015. Т. 68, № 1. С. 87—141.
- 49.Goltz T. Azerbaijan Diary: A Rogue Reporter's Adventures in an Oil-Rich, War-Torn, Post-Soviet Republic. Armonk, NY : M. E. Sharpe, 1998. 496 p.
- 50.Gressel G. Military lessons from Nagorno-Karabakh: Reason for Europe to worry. *European Council on Foreign Relations*. 2020. URL: <https://surl.li/yyfrmg> (дата звернення: 13.05.2026).
- 51.Guarantee Right to Return to Nagorno Karabakh. *Human Rights Watch*. 2023. URL: <https://surl.li/umhmgq> (дата звернення: 14.05.2026).
- 52.Hedenskog J. The Armenian Dilemma after Azerbaijan's September Attack on Nagorno-Karabakh. *Stockholm Centre for Eastern European Studies*. 2023. (SCEEUS Report; No. 14). URL: <https://surl.li/jxdtml> (дата звернення: 14.05.2026).
- 53.Helsinki Additional Meeting of the CSCE Council 24 March 1992. Summary of Conclusions. *Organization for Security and Co-operation in Europe*. 1992. URL: <https://surl.li/dzfsli> (дата звернення: 01.05.2026).
- 54.Hewsen R. H. Armenia: A Historical Atlas. Chicago: University of Chicago Press, 2001. 341 p.
- 55.Hovannisian R. G. The Republic of Armenia. Vol. 1: The First Year, 1918-1919. Berkeley: University of California Press, 1971. 592 p.
- 56.Hunter S. T. Iran’s Foreign Policy in the Post-Soviet Era: Resisting the New International Order. Santa Barbara : Praeger, 2010. 316 p.

- 57.Huseynov V. Zangazur Corridor Closer to Realization as Armenia Readies to Normalize Relations With Turkey and Azerbaijan. *Eurasia Daily Monitor*. 2022. Vol. 19, Issue 11. URL: <https://surl.li/eduffz> (дата звернення: 14.05.2026).
- 58.International Criminal Court Legal Tools Database. *International Criminal Court*. URL: <https://surl.li/uwbдай> (дата звернення: 03.05.2026).
- 59.IOM Armenia Programme Update. *Armenian National Institute*. 2023. URL: <https://surl.li/xcwbow> (дата звернення: 14.05.2026).
- 60.Jović-Lazić A. The role of Turkey in the second Armenian-Azerbaijani armed conflict over Nagorno-Karabakh as a reflection of continuity and change in its foreign policy. *Međunarodni problemi*. 2022. Vol. 74, No. 1. P. 29-49.
- 61.Kapanadze M. A New Game in the South Caucasus: is Zangezur A Corridor of Peace or A New front for Conflict in the Region / M. Kapanadze, A. Oniashvili. *The International Journal of Business Management and Technology*. 2025. Vol. 9, Issue 8. P. 81-85.
- 62.Karabakh Conflict: Corridors of Opportunity. *ReliefWeb*. URL: <https://surl.li/hrkjwx> (дата звернення: 02.05.2026).
- 63.Kaufman S. J. Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001. 262 p.
- 64.Lopes da Silva D., Tian N., Marksteiner A. Trends in world military expenditure, 2020. SIPRI Fact Sheet. 2021. 12 p.
- 65.Mandate for the Co-Chairs of the Minsk Process. *Organization for Security and Co-operation in Europe*. 1995. URL: <https://surl.li/lvjsyw> (дата звернення: 30.04.2026).
- 66.Markitantov V. The Second Karabakh War (2020): Causes and Consequences / V. Markitantov, O. Vinnichuk. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*. 2024. No. 4 (48). P. 300-315.
- 67.Meister S. The Armenia-Azerbaijan Conflict : What Role Now for the EU in the South Caucasus after Nagorno-Karabakh? / S. Meister, L. Delcour. *German Council on Foreign Relations*. 2023. URL: <https://surl.lu/nwxnsb> (дата звернення: 14.05.2026).

68. Minsk Group proposal («Common State Deal»), On the Principles for a Comprehensive Settlement of the Armed Conflict over Nagorny Karabakh November 1998. *OSCE Minsk Group*. 1998. URL: <https://surl.li/xpkdrt> (дата звернення: 02.05.2026).
69. Mooradian M., Druckman D. Hurting Stalemate or Mediation? The Conflict over Nagorno-Karabakh, 1990-95. *Journal of Peace Research*. 1999. Vol. 36, No. 6. P. 709-727.
70. Nagorno-Karabakh conflict. *Wikipedia*. URL: <https://surl.li/yzsmtg> (дата звернення: 14.05.2026).
71. OSCE Minsk Process. *Organization for Security and Co-operation in Europe*. URL: <https://surl.li/dfutai> (дата звернення: 01.05.2026).
72. Oztarsu M. F. Military Relations of Turkey and Azerbaijan. ResearchGate. 2011. 14 p.
73. Package of Measures for the Implementation of the Minsk Agreements 12 February 2015. *Organization for Security and Co-operation in Europe*. 2015. URL: <https://surl.li/dtzueu> (дата звернення: 30.04.2026).
74. Post-war Prospects for Nagorno-Karabakh. *International Crisis Group*. 2021. Europe/Central Asia Report No. 264. URL: <https://surl.li/vkgwvq> (дата звернення: 14.05.2026).
75. Rubin U. The Second Nagorno-Karabakh War: A Milestone in Military Affairs. *Mideast Security and Policy Studies*. 2020. No. 184. 17 p.
76. Saparov A. From Conflict to Autonomy in the Caucasus: The Soviet Union and the Making of Abkhazia, South Ossetia and Nagorno Karabakh. London : Routledge, 2014. 216 p.
77. Shaffer B. Iran and Azerbaijani Identity: Borders and Brethren. Cambridge, MA: MIT Press, 2002. 240 p.
78. Shafiyev F. Zangezur Corridor vs Crossroad of Peace. *Academia.edu*. 2023. URL: <https://surl.li/pbzggj> (дата звернення: 14.05.2026).

79. Shaikh S. The Air and Missile War in Nagorno-Karabakh: Lessons for the Future of Strike and Defense / S. Shaikh, W. Rumbaugh. *CSIS*. 2020. 8 December. URL: <https://surl.li/kgowxu> (дата звернення: 13.05.2026).
80. Spencer J. The Battle of Shusha City and the Missed Lessons of the 2020 Nagorno-Karabakh War / J. Spencer, H. Ghoorhoo. *Modern War Institute*. 2021. URL: <https://surl.li/ktmjru> (дата звернення: 14.05.2026).
81. Starr S. F., Cornell S. E. (eds.) The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West. Central Asia-Caucasus Institute; Silk Road Studies Program. Uppsala; Washington, 2005. 152 p.
82. Statement by the OSCE Minsk Group Co-Chair countries, L'Aquila, 10 July 2009. *Organization for Security and Co-operation in Europe*. 2009. URL: <https://www.osce.org/mg/51152> (дата звернення: 03.05.2026).
83. Statement of European Council President Charles Michel following the Second Trilateral Meeting with President Ilham Aliyev and Prime Minister Nikol Pashinyan. *Council of the European Union*. 2022. URL: <https://surl.li/ksnryq> (дата звернення: 05.05.2026).
84. Statement of President Charles Michel following the trilateral meeting with President Ilham Aliyev and Prime Minister Nikol Pashinyan. *Council of the European Union*. 2021. URL: <https://surl.li/mwoaob> (дата звернення: 30.04.2026).
85. Suny R. G. Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History. Bloomington: Indiana University Press, 1993. 304 p.
86. Suny R. G. The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. Stanford, CA : Stanford University Press, 1993. 224 p.
87. The Fall of Artsakh and the Ancient Roots of the Armenia-Azerbaijan Conflict. International Christian Concern. 2024. 13 p.
88. The humanitarian situation in Nagorno-Karabakh : Resolution 2517 (2023). *Parliamentary Assembly of the Council of Europe*. 2023. URL: <https://surl.li/jfmvzb> (дата звернення: 14.05.2026).

- 89.The Nagorno-Karabakh Conflict: A Visual Explainer. *International Crisis Group*. 2023. URL: <https://surl.li/mmeknq> (дата звернення: 13.05.2026).
- 90.The Shifting Geography of the South Caucasus. *Carnegie Endowment for International Peace*. 2021. URL: <https://surl.li/zisjzy> (дата звернення: 02.05.2026).
- 91.Trenin D. Post-Imperium: A Eurasian Story. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2011. 296 p.
- 92.Turkey and the Conflict in Nagorno-Karabakh: A Delicate Balance. *Middle Eastern Studies*. Vol. 34. No. 1, 1998. P. 51-72.
- 93.Unfinished Business in the Armenia-Azerbaijan Conflict. *Carnegie Endowment for International Peace*. 2021. URL: <https://surl.li/nglfnt> (дата звернення: 30.04.2026).
- 94.Wezeman P. D. Arms transfers to conflict zones: The case of Nagorno-Karabakh / P. D. Wezeman, A. Kuimova, J. Smith. *SIPRI*. 2021. 30 April. URL: <https://surl.li/noqxja> (дата звернення: 13.05.2026).
- 95.Yunusov A. Changing Geopolitics of the South Caucasus after the Second Karabakh War. *Chr. Michelsen Institute*. 2023. (CMI Report; No. 2). URL: <https://surl.li/yaeeis> (дата звернення: 14.05.2026).